

CAERT-THRESOOR

TIJDSCHRIFT VOOR DE GESCHIEDENIS VAN DE KARTOGRAFIE IN NEDERLAND

4e jaargang, 1985 nr. 3

Antiquariaat
Het Bisschopshof

(J.W. Kervezee)

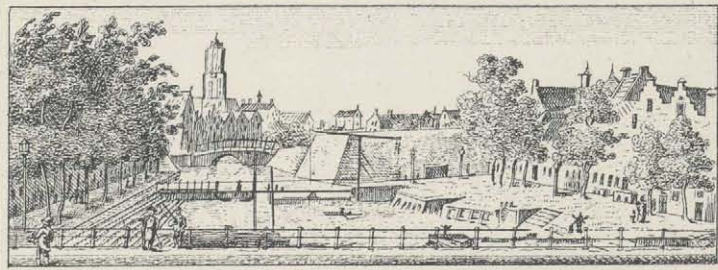
Oude boeken, prenten, kaarten,
o.a. Blaeu, Hondius, Tirion.

Gespecialiseerd in de Nederlanden.
Zeer grote collectie Nederlandse
stads- en dorpsgezichten, 16de t/m
19de eeuw, en vele andere prenten.

Lichte Gaard 1, 3511 KT Utrecht.
(40 meter van de Domtoren op de hoek)
Telefoon 030 - 314093

Maandagmorgen gesloten.
Koopavond (donderdag) geopend
van 7 - 9 uur.

Tevens inkoop.
Catalogus op aanvraag.

SINDS

1973

CAERT-THRESOOR

TIJDSCHRIFT VOOR DE GESCHIEDENIS VAN DE KARTOGRAFIE IN NEDERLAND

Redactioneel

De rubriek 'Varia Cartographica' blijkt, getuige de omvang in dit en het vorige nummer, goed te functioneren als berichtgevings-hoek in *Caert-Thresoor*. Extra aandacht vragen we natuurlijk voor de studie- en ontmoetingsdag georganiseerd door de Werkgroep voor de geschiedenis van de kartografie van de NVK. Ditmaal, op 26 oktober in Leiden, zal de waterstaatskartografie centraal staan.

De redactie blijft bijdragen vragen voor de Varia- en Literatuurrubrieken. We krijgen liever een bericht of literatuuropgave dubbel binnen dan geen. De uitwerking van richtlijnen voor auteurs en andere medewerkers voor *Caert-Thresoor* verkeert in een vergevorderd stadium. Zodra de richtlijnen definitief zijn zullen ze éénmaal worden afgedrukt in *Caert-Thresoor*. Daarna zijn ze voor iedere medewerker of op aanvraag verkrijgbaar.

Gevraagd: kaarten, tijdvak 1850-heden. Onder andere: Bonneblaadjes (schets/chromo), TMK (div. drukken), Sonderausgaben, Geallieerde uitgaven Ned., M 833, Waterstaatskaarten, Geol. Kaarten, Stafk. v. Ned. Indië, Suriname, etc. Ook belangst. v. 1:25.000 series (militair) NATO-landen. Eventueel ruilen. Schriftelijke aanbiedingen: Peter Nugter, Postbus 1476, 9701 BL Groningen.

Inhoud

4e jaargang, 1985 nr. 3

Redactioneel	41
De Atlas van de Erven Ratelband uit 1735 A.H. Ruitinga	42
Eerste 'staten' van B. van Doetecum's Artesia en Hannonia D. de Vries	45
Overzeese militaire kartografie na het echec van 1780-'82: de West en de Kust van Guinee K. Zandvliet	46
Varia Cartographica	54
Besprekingen	56
Nieuwe literatuur en facsimile-uitgaven	60

Redactie

R.C.M. Braam, drs. M.M.Th.L. Hamelers, drs. P.C.J. van der Krogt, mw. Chr.A.M. Kuyser, J.D.N. Vis, drs. J.W.H. Werner en drs. C.J. Zandvliet.

Redactiesecretariaat

Kopij, recensie-exemplaren enz. zenden aan:
Drs. M.M.Th.L. Hamelers, Geografisch Instituut, Postbus 80.115, 3508 TC Utrecht.

Correspondenten

Mw. L. Danckaert, Brussel; mw.dr. Y.M. Donkersloot-de Vrij, Odijk; R.W. Karrow Jr., Chicago, Ill.; P.H. Meurer, Heinsberg (BRD); mw.dr. M. Pastoureau, Parijs; mw. S. Tyacke, Londen.

Abonnementen en administratie

Abonnementen (alleen per hele jaargang) f 20,— per jaar (vier nummers), buitenland f 25,—. Losse nummers f 7,50. Opgave van abonnementen, adreswijzigingen en bestellingen van losse nummers aan: Postbus 68, 2400 AB Alphen aan den Rijn, tel. 01720-72458, Postgironummer 5253901.

Copyright

Het overnemen of vermenigvuldigen van artikelen is slechts geoorloofd na schriftelijke toestemming van de redactie.

Advertentietarieven

hele pagina per nr. f 100,—
halve pagina per nr. f 70,—
1/4 pagina per nr. f 50,—
Bij plaatsing in één jaargang (4 nrs.): wisselende tekst 10% korting; zelfde tekst 15% korting.

Vraag en aanbod

Kleine advertenties van abonnees kunnen worden opgenomen à f 5,— per 12 woorden. Opgave aan de administratie.

ISSN 0167-4994

De Atlas van de Erven Ratelband uit 1735

Inleiding

De *Kleyne en Beknopte Atlas, of Tooneel des Oorlogs in Europa* is een 18e-eeuwse „oorlogsatlas” die in 1735 te Amsterdam door de Erven van J. Ratelband en Compagnie is uitgegeven. Ik heb me in diverse aspecten van deze atlas verdiept¹, nadat deze - gered uit de afvalcontainer van een school - in mijn bezit was gekomen.

Van een zeldzame atlas is niet direct sprake, hoewel er weinig complete uitgaven van deze atlas bewaard zullen zijn gebleven. Koeman² noemt als vindplaatsen het Rijksprentenkabinet te Amsterdam en de Koninklijke Bibliotheek te Brussel. Wel zijn er nogal eens losse kaarten van deze atlas, die ook voor andere uitgaven gebruikt zijn, in omloop.

De atlas bevat oorlogskarten in een handzaam oblong formaat van 19,5 x 31,5 cm. Hij behoort tot een type atlas dat vrij veel voorkomt in de 17e en 18e eeuw, toen het oorlogstoneel voortdurend van decor wisselde. De atlas heeft betrekking op de Spaanse successie-oorlog (1701-1714), de grote Noordse oorlog (1700-1721), de derde Turkenoorlog tussen Oostenrijk en het Osmaanse Rijk (1716-1718) en de Poolse successie-oorlog (1733-1735).

De atlas van Ratelband is gebaseerd op een uitgave van Daniel de la Feuille. Zijn naam komt ook op vele kaarten voor. Hij gaf in 1702 zijn *Atlas portatif, ou le Theatre de la Guerre* uit met 113 afbeeldingen.³ Aan de Ratelband-uitgave werd een aantal platen toegevoegd, maar er werd ook een aantal weggelaten.⁴ In 1753 gaf David Weege de atlas in gewijzigde vorm opnieuw uit.⁵ De atlas kent dus drie stadia. Voor wie was een dergelijke atlas bestemd en wat bevat zo'n atlas? In een advertentie in de *Amsterdamsche Courant* van 19 augustus 1706 met betrekking tot de atlas van De la Feuille kunnen we het volgende lezen⁶:

„Daniel de la Feuille tot Amsterdam heeft in 't ligt gegeven de Oorlogs-Tabletten, of uijtgesogte kaarten voor de gemakkelijckheid der officieren en reijders, behelsende alle de generale kaarten van de Wereld, met de bijzondere, der plaatsen daerden oorlog in Europa gevoerd werd, en met de Plans der forten, die meest aan dese tegenwoordige revolutien onderworpen zijn, verrijkt door de militaire bouwkunde, en door een korte manier om gemakkelijk de Geographie te leeren, en begriip van de Wereldkloot te hebben.”

Ook de Erven Ratelband adverteren diverse malen in de *Amsterdamsche Courant* voor de atlas van 1735. Uit de advertenties kunnen we afleiden dat de atlas wel aftrek vond. De mogelijkheid om tegen „intekenprijs” de atlas te kopen werd tot twee maal toe verruimd, aangezien de vraag groter was dan het aanbod. Een van de advertenties luidt als volgt⁷:

„Dit Werk is niet langer als tot den laetsten October

1735, tot 12 guld. afgezet en in rood Leer te bekomen, en zal daer na niet minder als 15 guld. verkogt werden; dog wyl 'er geen genoegzaam getal Exemplaren afgezet, kan gereed wezen, so sal die voor de gestelde tyd inteeckent, dat zelve voordeel genieten.”

Het met de hand afzetten (inkleuren) van meer dan 200 kaarten per atlas kostte natuurlijk de nodige tijd en soms is dan ook duidelijk sprake van „haastwerk”.

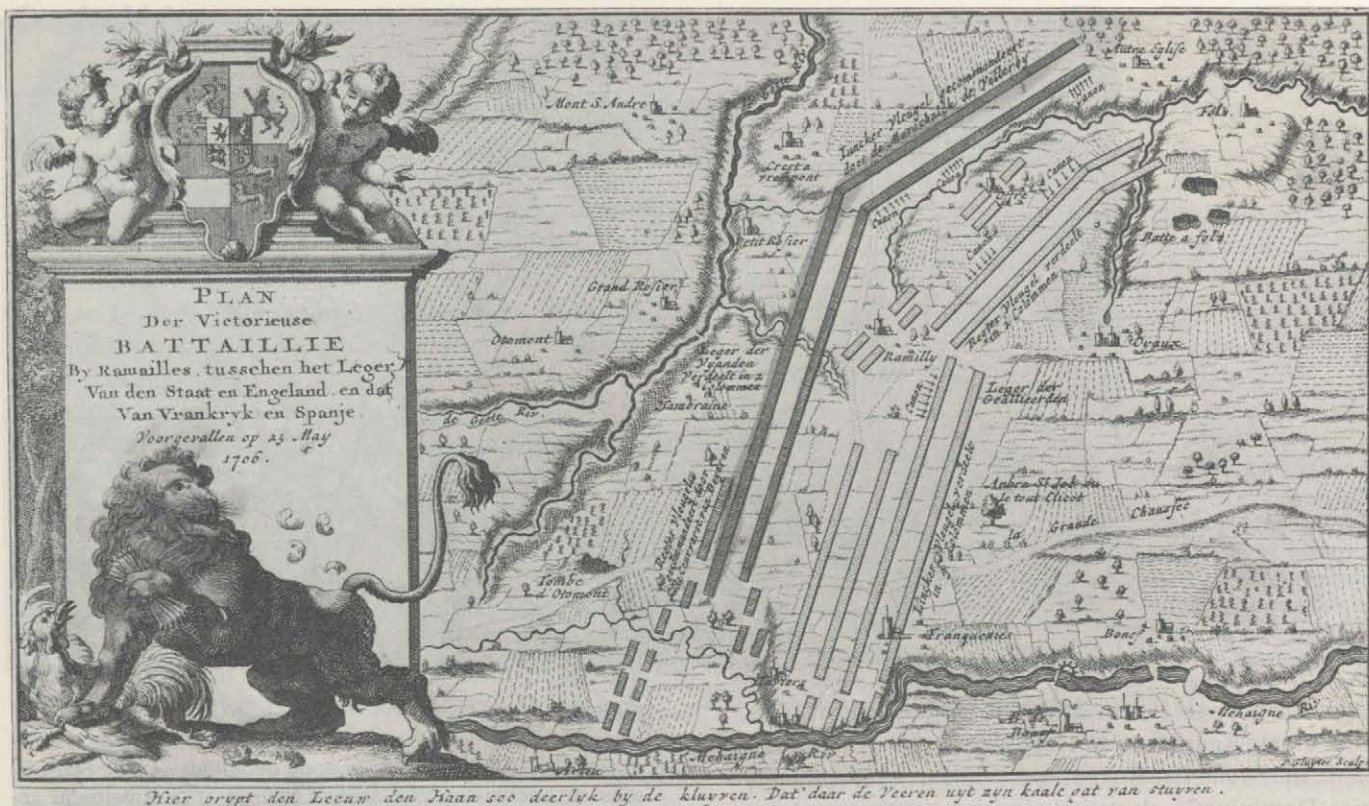
Sommige kaarten uit de atlas komen we ook tegen in de *Europische Mercurius*. Dit was een soort nieuwskroniek die elk half jaar uitkwam. Aan deze uitgaven hebben o.a. ook de Erven Ratelband meegewerkt. In de *Mercurius* van 1746 (57e druk, 1e deel) werd nog geadverteerd met de atlas van 1735. Deze kostte 11 jaar na de eerste uitgave nog steeds „15 gulden ingebonden en afgezet”

Samenstelling van de atlas

Aangezien mijn eigen exemplaar niet helemaal compleet is, heb ik in eerste instantie het exemplaar in het Rijksprentenkabinet geraadpleegd voor aanvullende gegevens. Deze begint met 16 pagina's tekst met een „Nieuwe methode om geographie te leeren”. Dan volgt de index, dan de afbeeldingen.

Wat houden de afbeeldingen van een oorlogsatlas in? Koeman⁸ zegt over oorlogsatlassen het volgende: „We hebben hierbij niet te maken met krijgsgeschiedkundige prenten, maar met zuiver geografische kaarten, die door het lezerspubliek gebruikt werden om het strijdtterrein op te situeren.” Als voorbeeld noemt hij o.a. de *Atlas portatif* van Daniel de la Feuille. Tegenover dit soort atlassen stelt hij atlassen met krijgsgeschiedkundige prenten, waarbij het gaat om afbeeldingen van veldslagen, belegeringen en prenten van militairen. Nu komt inderdaad deze laatste categorie in de atlas van De la Feuille niet voor, terwijl deze categorie wel voorkomt bij Ratelband en Weege. Er is dus verschil, maar uit de titel van de atlassen is dit niet op te maken; *Theatre de la guerre* of *Tooneel des Oorlogs* roept al gauw de benaming „oorlogsatlas” op.

In alle drie de uitgaven komt een type militaire kaart voor die fortificatiekaart genoemd kan worden. Het gaat hierbij om kaarten van verdedigingswerken of van compleet versterkte steden. Naast dit soort kaarten komen bij Ratelband en Weege ook kaarten van militaire operaties voor. Deze kaarten kunnen volgens Koeman⁸ ingedeeld worden in 1. kaarten waarop troepen zijn afgebeeld en 2. kaarten welke de functie hebben van nieuwskarten (sterk picturaal van inslag en soms met toelichtende tekst erbij). In de atlas Ratelband komen afbeeldingen van militaire operaties in allerlei variëteiten voor. Legeronderdelen zijn soms als rechthoekjes ingetekend, soms zien we minuscule groepjes soldaten te voet en te paard, soms - zoals bij het beleg van Ton-

Kaart van een militaire operatie bij Ramillies. De legeronderdelen zijn met rechthoekige sleuven ingetekend. De overwinning van de Geallieerden op Frankrijk wordt symbolisch weergegeven door de leeuw die een haan in zijn klauwen heeft.

ningen - is de weergave zo picturaal dat we nauwelijks nog van een kaart kunnen spreken. Samengevat treffen we in de atlas Ratelband de volgende soorten afbeeldingen aan:

- overzichtskaarten (van werelddelen, landen, regio's),
- plattegronden, waarvan het merendeel tot de fortificatiekaarten gerekend kan worden,
- kaarten van militaire operaties,
- stadsgezichten,
- afbeeldingen van gebouwen,
- afbeeldingen van graven en hertogen.

Behalve afwisseling in de soorten afbeeldingen zien we ook afwisseling in de manier van afbeelden. Een stad bijvoorbeeld wordt weergegeven:

1. als plattegrond, al dan niet met gebouwen ingetekend in scheve parallel projectie,
2. als een schuine perspectivische afbeelding,
3. als profiel, met meer of minder voorgrond.

De verwarrende term „vogelvlucht” gebruik ik in overeenstemming met Koeman⁹ bewust niet. De term is in ons geval ook niet van toepassing.

Symboliek

De prenten bevatten veel symboliek. In het kader van dit artikel kan hier niet uitgebreid bij worden stil gestaan. Ik noem enkele categorieën met voorbeelden:

- Mythologische voorstellingen. Op een kaart van Turijn zien we Lodewijk XIV, de Zonnekoning die werd verlagen bij Turijn, afgebeeld als de zoon van Helios die uit de zonnewagen naar beneden stort.
- Allegorische voorstellingen en personificaties. Veel-

vuldig zien we de overwinning afgebeeld in de gedaante van de gevleugelde vrouwenfiguur Victoria met als attributen een lauwerkrans en een palmtak.

- Symbolische diervoorstellingen. Bepaalde dieren komen telkens weer terug, waaronder die welke een land symboliseren: de Franse haan, de adelaar, symbool van de Habsburgers, de eenhoorn met een open kroon om de hals (Engeland) en de Nederlandse leeuw met pijlenbundel.

Bibliografische gegevens

De index van het Brusselse exemplaar bevat 211 nummers. De index van het Amsterdamse exemplaar bevat 217 nummers. Het aantal „217” wordt ook genoemd in de *Amsterdamsche Courant*.¹⁰

Als we nu de uitgaven van De la Feuille (La F1), Ratelband (Rat2) en Weege (Wee1) zoals die beschreven staan in *Atlantes Neerlandici* met elkaar vergelijken, dan kunnen we nu tot de volgende conclusies komen.

De inhoud van La F1 is weergegeven op basis van kaarttitels. Bij Rat2 staat wat er t.o.v. La F1 is toegevoegd en weggelaten. Nu is echter uitgegaan van de titels uit de index. Dit werkt verwarrend. Zo staat bij Rat2 dat nr. 10 van La F1 („Le Chateau de Reinfelt”) is weggelaten. Dit is in werkelijkheid niet het geval, maar de indextitel luidt: „Plan van Rynfeld”, terwijl op de kaart de andere titel staat. Zo staan er ook twee Rijnkaarten genoemd bij Weege (nr. 21 en 22) als zijnde toegevoegd aan Rat2, terwijl in werkelijkheid deze kaarten niet alleen bij Ratelband al voorkwamen (2 in het exemplaar Rijksprentenkabinet en 1 in het Brusselse exemplaar), maar ook bij De la Feuille. Zo zijn er meerdere voorbeelden te noemen.

Fortificatiekaart van Doornik.
Rechtsonderaan twee stroomgoden, links onder symbolische dieren met daarboven de ontploffing van de citadel weergegeven.

Dan veronderstel ik een drukfout bij Rat2 bij nr. 128. Hier staat: Kaart van de Heerlykheit van Antwerpen. In de index van het Brusselse exemplaar staat „Mechliniae Dominium”, deze titel vinden we ook weer terug bij La F1 (nr. 92).

Bij La F1 (nr. 76) komen we de gefingeerde titel „Counts of Flandre” tegen die twee pagina's zou moeten beslaan. Er kunnen echter onmogelijk twee pagina's gevuld zijn met afbeeldingen van de graven van Vlaanderen. Rat 2 (nr. 134) laat op één pagina 40 graven zien, waarvan de laatste Filips V, koning van Spanje en graaf van Vlaanderen voorstelt. Deze regeerde van 1701-1746. De tweede pagina is daarom waarschijnlijk gevuld met de graven van Holland (nr. 166 bij Rat2), want deze worden verder niet genoemd bij La F1 en staan ook niet als toegevoegd vermeld bij Rat2. Bij La F1 staat vermeld dat de kaart van de Bijlmermeer gelijk is aan die welke voorkomt in de atlas van Blaeu uit 1664. Ervan uitgaand dat De la Feuille en Ratelband dezelfde Bijlmermeerkarten gebruikten, kan opgemerkt worden dat de kaart wel lijkt op die van Blaeu, maar hiermee niet identiek is. Vergelijking met de Blaeu-kaart uit zowel de Franse als de Nederlandse editie wees uit dat zelfs het formaat iets anders is, zodat aangenomen kan worden dat ook niet van dezelfde koperplaat gebruik is gemaakt.

Soms zijn ook namen veranderd op de koperplaat. Op de kaart van Noord-Holland (Rat2, nr. 174) staat aangegeven dat deze is uitgegeven door de Erven Ratelband. De la Feuille vermeldt op deze kaart nog de naam „Van Berckenrode”. Op een andere kaart van Holland staat bij La F1 vermeld: „auctore Baltha: Florentius de Berckenrode. la feuille excudit”. Hiervan is bij Ratelband niets meer terug te vinden dan de letters „aut”, die men waarschijnlijk vergeten heeft weg te wissen van de koperplaat.

Uit het voorgaande zal blijken dat het ter plekke bekijken en vergelijken van kaarten uit atlanten soms nog verrassende dingen laat zien, die een aanvulling kunnen vormen op wat reeds beschreven staat in de literatuur.

NOTEN

- ¹ In het kader van de post-doctorale Opleiding voor Wetenschappelijk Bibliothekaris is door de auteur een bibliografische en boekhistorische analyse van de atlas Ratelband gemaakt (scriptie, 1983).
- ² Koeman, C., *Atlantes Neerlandici*. Amsterdam, 1967-71.
- ³ *Atl. Neerl.* II, p. 245-246.
- ⁴ *Atl. Neerl.* III, p. 99-100.
- ⁵ *Atl. Neerl.* III, p. 187-188.
- ⁶ P.C.J. van der Krogt, *Advertenties voor kaarten, atlanten, globes e.d. in Amsterdamse kranten, 1621-1811*. Utrecht, 1985. Nr. 267.
- ⁷ Van der Krogt, nr. 693.
- ⁸ Koeman, C., Krijgsgeschiedkundige kaarten. In: *Arma-mentaria* 8 (1973), p. 27-41.
- ⁹ Koeman, C., *Geschiedenis van de kartografie in Nederland: zes eeuwen land- en zeekaarten en stadsplattegronden*. Alphen aan den Rijn, 1983, p. 110.
- ¹⁰ Van der Krogt, nr. 705.

SUMMARY

The 1735 atlas of the Ratelband heirs

The *Kleyne en Beknopte atlas*, published at Amsterdam in 1735 by the heirs of J. Ratelband, was preceded in 1702 by Daniel de la Feuille's *Atlas portatif*. It was finally published in a modified form by David Weege in 1753. Copies of the Ratelband edition are in the Rijksprentenkabinet, Amsterdam, and in the Royal Library Albert I, Brussels. By chance having become the owner of a *Kleyne en Beknopte atlas*, the author lost herself in its various aspects. It appears to be a „war atlas”, *inter alia* concerned with the Spanish War of Succession. From advertisements in the *Amsterdamsche Courant* it appears that the atlas could initially be bought for 12 guilders, and later for 15 guilders. The maps from the atlas also occur in the *Europische Mercurius*, a kind of biannual news-chronicle. The atlas of the Ratelband heirs contains the following categories of illustration: small-scale maps, town plans (mostly fortification maps), maps of military operations, town views (oblique perspective pictures and town profiles), pictures of buildings, and pictures of counts and dukes. The prints are rich in symbolism: there are all kinds of mythological and allegorical images, and the rivaling countries are often represented by animals, e.g. the French cock, the unicorn with an open crown around its neck (England), the eagle (German Empire) and the Dutch lion. Comparison of the copies in Amsterdam and Brussels and the one in the author's possession made it possible to supplement the information on these atlases given by Koeman in his *Atlantes Neerlandici*.

Eerste "staten" van B. van Doetecum's Artesia en Hannonia

Een recente aanwinst van de Collectie Bodel Nijenhuis laat zien tot welke aardige kleine ontdekkingen een gemeenschappelijke interesse van antiquaar en conservator kan leiden, vooral wanneer het vroeger staten van kaarten betreft, die vooraf gaan aan een uitgave in een atlas. Daarbij gaat het meestal om zeldzame, soms unieke éénbladsdrukken. Dat is ook het geval met de twee provinciekaarten van Artois en Henegouwen van Baptista van Doetecum, die de Universiteitsbibliotheek te Leiden bij boekhandel Gittenberger te Breskens heeft aangekocht. Volgens een mededeling van de heer H.J. Nalis te Deventer is van de kaart van Artois slechts een tweede exemplaar bekend en wel in het departementaal archief te Arras.

Baptista heeft een aantal regionale kaarten op zijn naam staan, waarvan er drie door Jodocus Hondius in de eerste Amsterdamse editie van de Mercator-atlas (1606) zijn opgenomen: Portugal, Luik en de Provence. Ongeveer dertig jaar later, in 1633 duikt zijn naam nog eens op op een kaart van Henegouwen¹ in de door Henricus Hondius uitgegeven *Atlas ou representation du monde universel* (Koeman Me 36A, kaart 314). Hierin komt de kaart met tekst op de keerzijde voor, terwijl het recent verworven exemplaar dat niet heeft. Kort hierna heeft Hondius de plaat inhoudelijk laten bijwerken om hem tot ca. 1639 te gebruiken. De aangekochte eerste staat van de kaart van Artois², ook zonder tekst in verso komen we later eveneens in de atlassen van Hondius van 1633 tot 1639 tegen, maar dan direct zodanig gewijzigd, dat hij als oorspronkelijk werkstuk van Baptista van Doetecum niet meer te herkennen is (Koeman Me 37, kaart 329).

Dit kartobibliografische speurtochtje leidde ook tot de constatering dat Pieter van den Keere deze twee kaarten als voorbeeld heeft gebruikt voor de kaarten van Artois en Henegouwen in diens *Germania Inferior* (1617). De originele gravure moet mijns inziens in de eerste jaren

Artesia door P. van den Keere (detail), 1617.

van de zeventiende eeuw worden gesteld, toen Baptista zich, vanaf 1598, vanuit Haarlem op de Nieuwendijk bij de Haarlemmersluis te Amsterdam had gevestigd en Jodocus Hondius bij hem de hierboven genoemde kaarten voor zijn atlas bestelde. Het lijkt mij niet onwaarschijnlijk dat de kaarten van Artois en Henegouwen oorspronkelijk ook voor deze atlas bestemd waren.

¹ Nobilis Hannoniae Comitatus descriptio auctore Jacobo Surhonio Montano. Baptista Doetecomius sculpsit. Signatuur 009-01-018.

² Artesiae descriptio Johanne Surhonio Montensi auctore. Baptista Doetecomius sculpsit. Signatuur 009-01-019.

Artesia door B. van Doetecum (detail), begin 17e eeuw.

Ter completering van mijn verzameling gevraagd:

1. Bonnebladje 609 van 1899 + 1916
2. TMK blad 45: alle edities tussen 1853 en 1920.

Opgaven met vermelding van prijs sturen naar:

J.W. v.d. Heuvel
Secr. de Visserstraat 7
5461 AR Veghel.

Beperkt ruilen voor ander topografisch materiaal eveneens mogelijk.

Overzeese militaire kartografie na het echec van 1780-'82: de West en de Kust van Guinee

De Vierde Engelse Zee-oorlog betekende voor de Republiek een bevestiging van de teruggang van het aanzien in de internationale politiek. In het jaar 1780 kwam er een einde aan het langdurige bondgenootschap tussen Engeland en de Republiek. Met name Amsterdamse kooplieden onderhielden via Sint Eustatius lucratieve handelscontacten met de opstandige Amerikanen; voldoende reden voor de oppermachtige Engelsen om de oorlog te verklaren.

Deze oorlog bevestigde de militaire zwakte van de Republiek, niet alleen in Europa maar ook overzee. Zowel in de West als in de Oost bleken de handelsmaatschappijen en -compagnieën afhankelijk van het diplomatieke tijden en de Franse assistentie.

Recent onderzoek heeft uitgewezen dat in de Republiek gedurende de tweede helft van de 18e eeuw, ondanks de politieke verdeeldheid, systematische militaire karteringen op gang kwamen.¹ Deze karteringen door de Hattings' in het midden van de 18e eeuw op gezag van Willem IV en later geïnitieerd door de controleur van de Hollandse fortificaties en de directeur-generaal der fortificaties van de Raad van State, dienden ter fundering van een centraal geleid defensiesysteem. Ondanks eerder aandringen van de directeur-generaal Carel Dumoulin kwamen de militaire karteringen in de Republiek pas na de oorlog goed op gang.

De plaats en de functie van de handelscompagnieën stond bij de verschillende politieke 'bloedgroepen' in de Republiek, en dus zowel bij de patriotten als de verlicht conservatieven, in toenemende mate ter discussie.² Mede daarom lijkt het zinvol na te gaan welke initiatieven door de bestuurders werden ondernomen om het koloniale defensiewezen te verbeteren met behulp van een kartografische inventarisatie door militaire ingenieurs. In hoeverre zien we systematische militaire karteringen overzee terug als een symptoom van centralisatie en hervormingsgezindheid en welke waren de resultaten? In een volgend artikel wordt de situatie in het octrooigebied van de VOC bezien, waar in die tijd eveneens overheidsingrijpen geboden was. Eerst echter een blik op de veel armlastiger West, waar vanouds de invloed van de Generaliteit groot was.

De Stadhouder en zijn kring

Hervorming van de overzeese defensie was in eerste instantie een aangelegenheid van de maatschappijen en de compagnieën zelf. De militaire hervormingen en de karteringen geschieden in de Republiek evenwel op initiatief van de Stadhouder en enkele hoge, militaire autoriteiten in zijn directe omgeving. Het ligt daarom voor de hand dat bij hervormingen van de koloniale defensie de assistentie van de Stadhouder ingeroepen werd, vanwege zijn invloed in de compagnieën en maatschappijen zelf en zijn positie aan de top van het Staatse leger en de Staat-

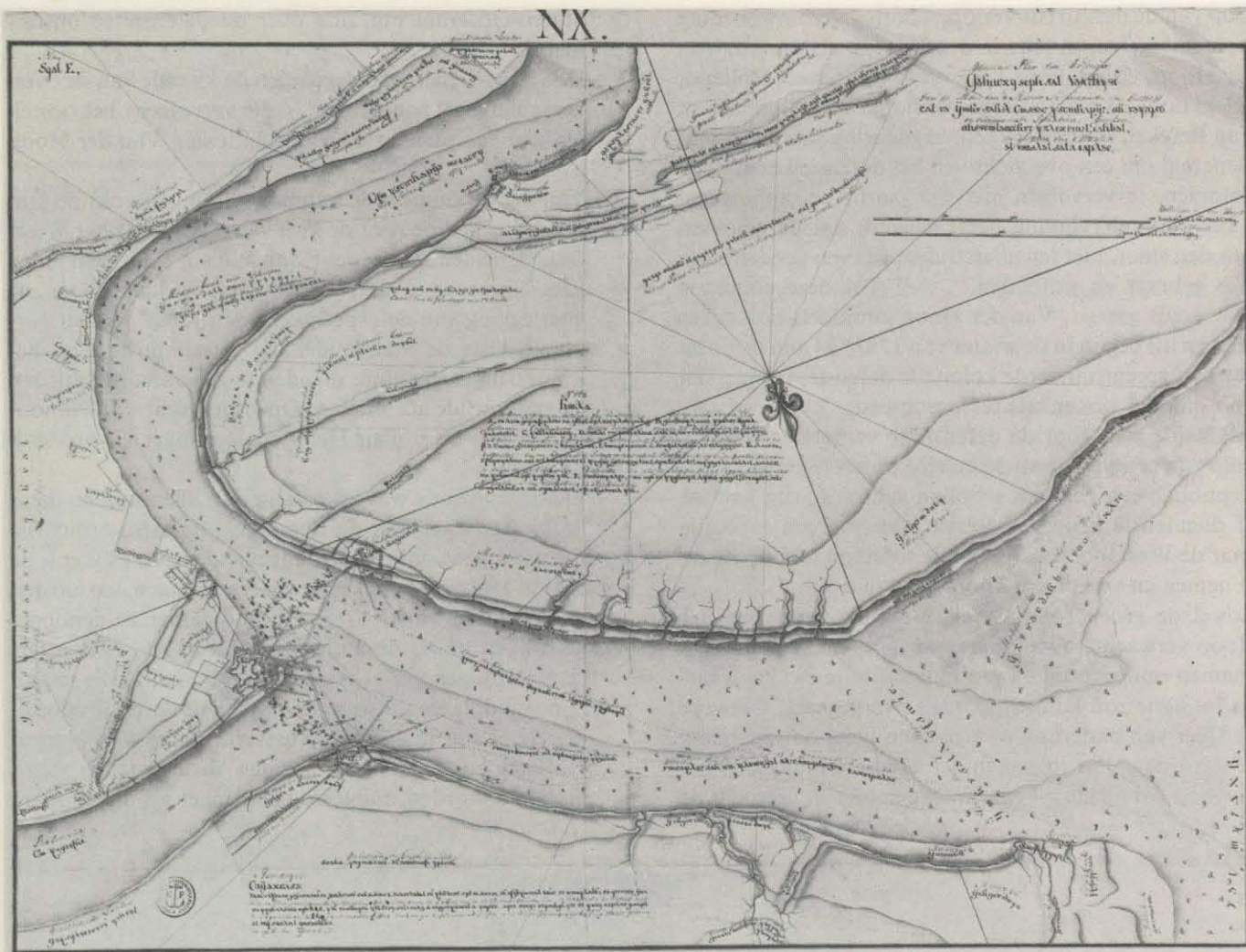
se vloot. In tijden van crisis kon de Stadhouder, gesteund door zijn kring van adviseurs en bevriende regenten, ook zelf wat actiever pogen de touwtjes nauwer aan te trekken.

Voornaam in die kring van vertrouwden, en als verlicht conservatief te typeren, was Joan Cornelis van der Hoop (1742-1825).³ Deze regent werd in 1781 benoemd tot advocaat-fiscaal van de Admiraliteit van Amsterdam en korte tijd later tot secretaris van de Sociëteit van Suriname, met welke functies de dagelijkse leiding aan hem werd toevertrouwd. Zijn broers bezorgden hem bovendien door hun hoge posities directe contacten met de Stadhouder, de Raadspensionaris, de legertop en de VOC. Van der Hoop zat van 1782 tot de opheffing in 1787 in het zogenaamde Departement van Marine, dat, vooral op zijn initiatief, was ingesteld om de trage besluitvorming van de Admiraliteitscolleges te doorbreken en deze voor een belangrijk deel te delegeren aan enkele 'ministers' en de Stadhouder. Behalve 'minister' werd hij de persoonlijke assistent van Willem V voor marinezaken. In kartografische kring is hij bekend gebleven door zijn initiatief een commissie in te stellen die voorstellen voor de verbetering van de lengtebepaling op zee en van de zeekaarten diende te doen.⁴ Vanaf 1787 was deze commissie actief.

De Sociëteit van Suriname en de Westindische Compagnie

De overzeese bezittingen in de West vielen onder de verantwoordelijkheid van de Westindische Compagnie, de Sociëteit van Suriname en de Sociëteit van Berbice. Al ver voor 1780 was de staatsbemoeiing groot door financiële en militaire problemen, welke laatste mede voortkwamen uit de moeizame controle van de plantageslaven en de verdediging tegen rooftochten van 'weglopers', zoals van de plantages ontsnapte slaven genoemd werden.

Nog dreigender werd deze militaire situatie vanwege de oorlog in Europa, waardoor aanvallen van de Engelsen overzee verwacht konden worden. Aan het einde van 1780 verzocht Van der Hoop aan Willem V advies over de door de Sociëteit beraamde defensie van Suriname. Dumoulin, door Willem V om een concept-antwoord verzocht, benutte de vraag om een eerste zet te doen in de richting van een verbetering van het ingenieurskorps en vergroting van de kartografische kennis van gebieden overzee.⁵ Geheel in de trant van zijn optreden ten aanzien van het ingenieurskorps en de karteringen in de Republiek. Veel aanleiding tot klachten hoefden er ten aanzien van Suriname overigens niet te zijn. Aan de binnenlandse defensie, de aanleg van het zogenaamde cordon, werkten de bekwame Staatse ingenieurs J.C. Heneman en J.F.F. Wollant.⁶ De Sociëteit stuurde haar richtlijnen in het begin van 1781 naar Suriname, alwaar

1. J.F.F. Wollant, *Generael plan van defensie van de mond van 't rivier Suriname* . . , 1782. ARA, Kaartenafdeling, VEL 2007^a.

Wollant deze gebruikte om een 'generael plan van defensie. . .' (ill. 1) te vervaardigen, dat, vanwege de angst voor inbeslagname door de Engelsen, in geheim-schrift was opgesteld.⁷

Begin 1783, na het opnieuw bij Dumoulin ingewonnen advies, behandelde de Sociëteit het plan van Wollant en sprak er haar afkeuring over uit.⁸ Dit keer stuurde men een vrij gedetailleerde instructie naar Suriname hoe de defensiewerken uit te voeren. Uit de briefwisseling blijkt de bij Dumoulin en anderen gegroeide vrees voor het mogelijke gebruik van landingstroepen c.q. mariniers. Men was bezorgd dat niet slechts de Suriname-rivier en de aanliggende forten direct doel van een aanval zouden zijn maar dat de vijand eventueel vanaf de kust met een omtrekkende beweging zou attaqueren, een zorg die in de Republiek gevoed werd door het besef dat de vloot niet meer voldoende kracht had om een vijand ter zee af te houden.

Juist de mogelijkheid van een landing op enige afstand der hoofdpunten versterkte de behoefte bij de legerleiding aan militaire topografische kaarten naast de bestaande behoefte aan plattegronden der forten.

Voor Suriname kon men de plantagekaart van Hene-man aanwenden voor militair gebruik, en men deed dit ook, maar van de Westindische eilanden waren nauwe-

lijks goede kaarten voorhanden. Geldgebrek dwong de bestuurders van de Westindische Compagnie zich te richten op de belangrijkste steunpunten, Curaçao en Sint Eustatius.

Na aandrang vanuit de Republiek begon de opzichter der gebouwen Daniël Creefts, na twee jaar vertraging, met de opmeting van het eerstgenoemde eiland in de zomer van 1783 met de belofte 'daarvan een figuratieve kaart (te) formeren, met de plaatsinge der batterijen & verdere benodigde ter defensie opgegeeven'. Niet zonder gevoel voor humor belooft hij in zijn brief er morgen mee te beginnen, waarna hij enkele maanden later het nog vrolijker maakt door dezelfde mededelingen te herhalen.⁹ Pas in 1785 voltooide Creefts zijn grap door een kaart in te leveren van de zuidkust van Curaçao waarvan de oppervlakte 70 m² beslaat; grotendeels blanco vanwege het niet gekarteerde binnenland en de zee.¹⁰

De expeditie Hottinger/Kikkert

Nieuwe ontwikkelingen in de Republiek achterhaalden de defensie maatregelen van de koloniale bestuurders. Regenten als Van der Hoop werkten voorzichtig aan een overdracht van de overzeese defensie aan de staat terwijl daarnaast patriottisch gezinde regenten na af-

loop van de desastreus verlopen oorlog verantwoording en maatregelen, in feite in dezelfde zin als die van Van der Hoop, eisten. Eind 1783 vroeg het gewest Holland, geleid door de patriottische pensionarissen Gyselaer en Van Berckel, in een besloten vergadering van de Staten-Generaal om een overzicht van het defensiewezen in de koloniën, te vervolgen met een jaarlijkse rapportage, want 'de ondervinding heeft geleerd, dat de koloniën van den staat, niet ten allen tijden, in even goeden staat zijn gebracht en gehouden, . . .'.¹¹ Tot deze conclusie was, zoals gezegd, Van der Hoop inmiddels ook gekomen en hij begon in de winter van 1783-'84 aan de opzet van een gecentraliseerde koloniale defensie, te bereiken door middel van enkele tussenstappen.

Hij stelde zich voor de defensie te verbeteren met behulp van officieren van de marine en het leger, die in de Republiek een gedegen scholing achter de rug hadden of dienden te krijgen.¹² Eerste stap zou een expeditie naar de West moeten zijn om de toestand ter plaatse op te nemen en vervolgens voorstellen te doen.

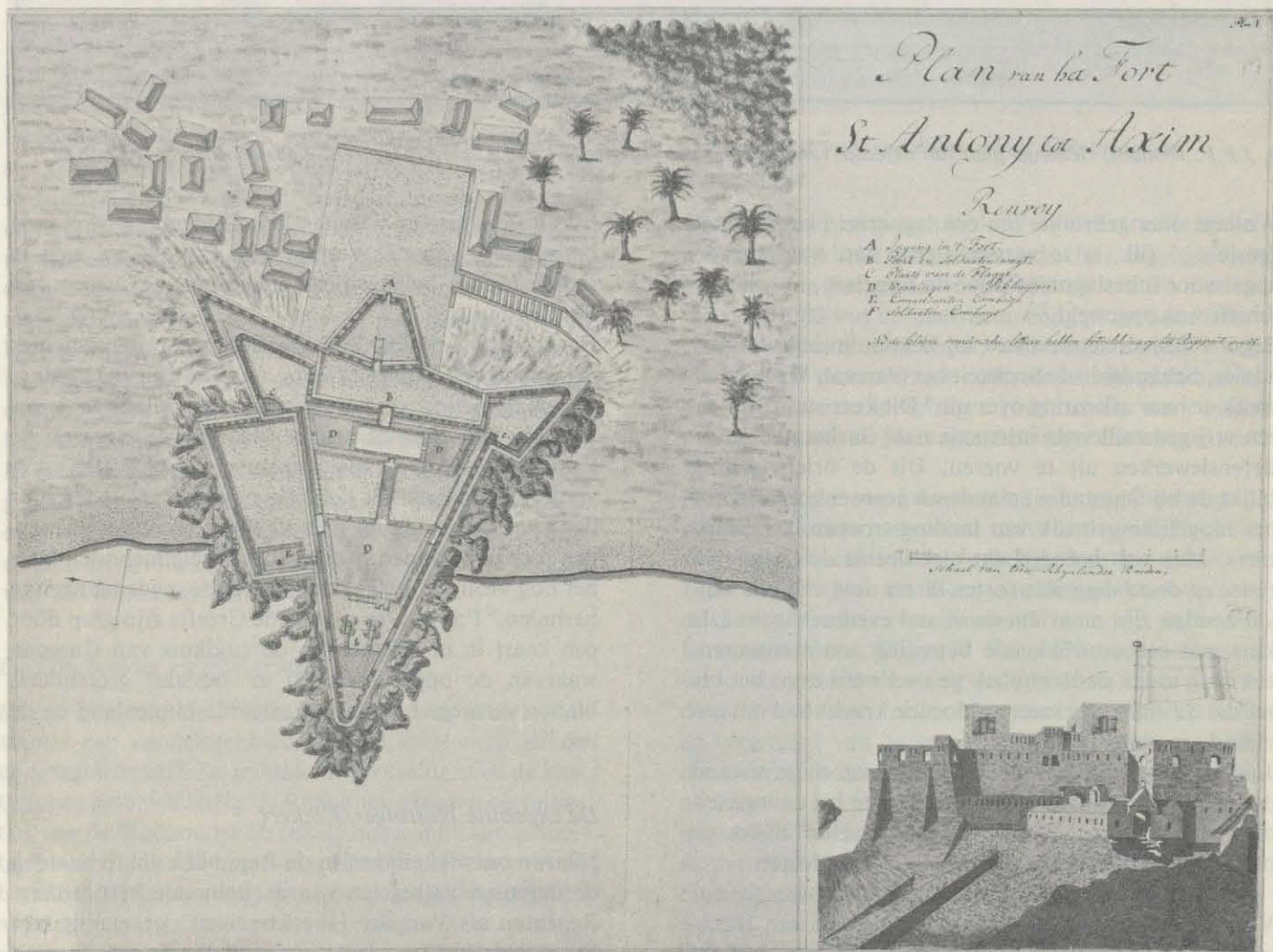
Zowel de groep rond Gyselaer als die rond Van der Hoop verwachtten van de rapportages der koloniale lichamen een bevestiging van hun militaire zwakte waarna tot actie zou kunnen worden overgegaan. Vanwege de sfeer van onderling wantrouwen bleef de voortgang echter traag. Pas in september 1784 erkende de West-indische Compagnie haar incompetentie en verzocht de

Staten-Generaal om zich over de defensie te ontfemen.¹⁴

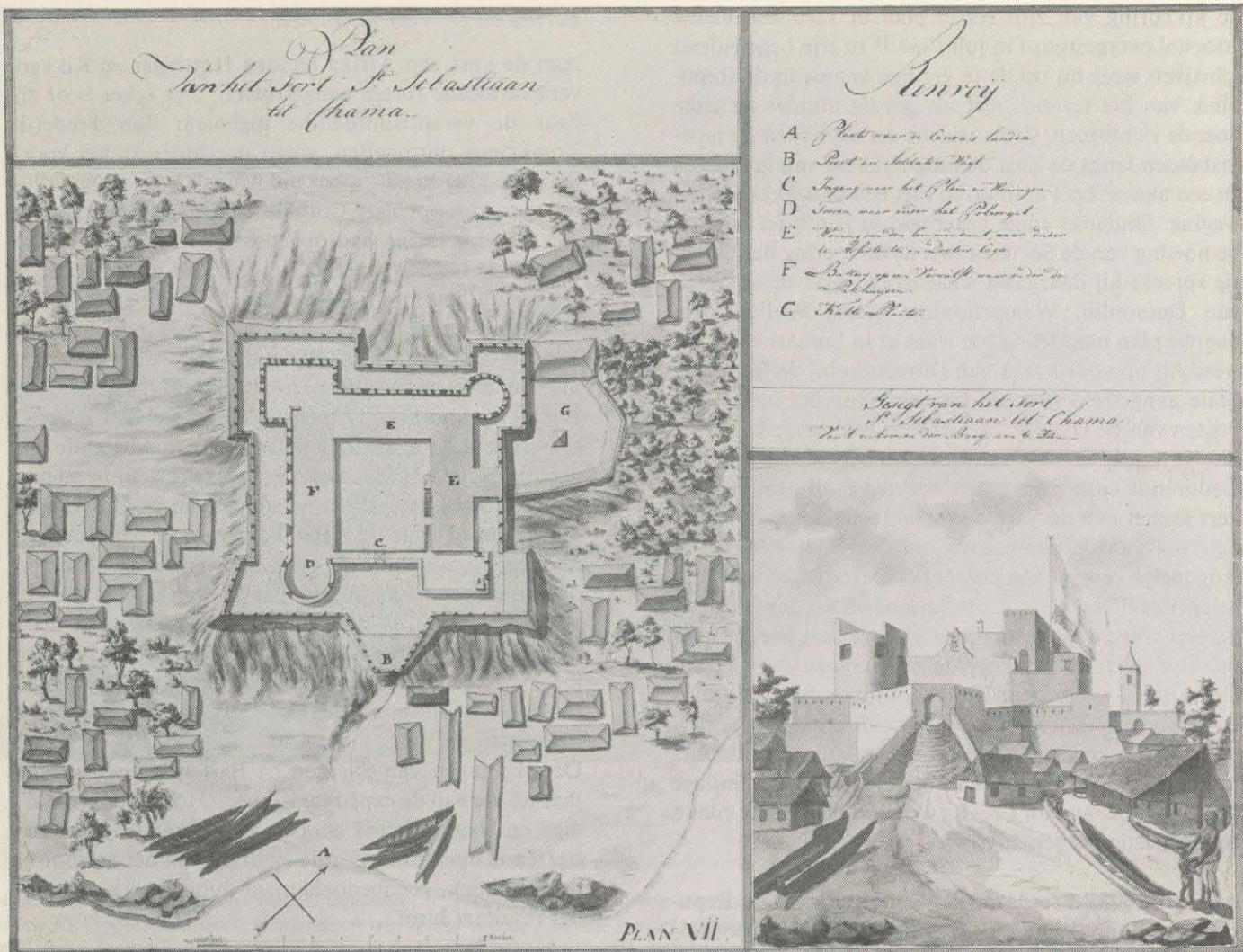
De Staten-Generaal delegeerden de kwestie van de overzeese defensie aan Willem V die vervolgens het opstellen van een plan en de coördinatie aan Van der Hoop overliet.¹⁵

Van der Hoop nam de kapitein G. Smissaert in de arm om een expeditie naar de kust van Afrika en naar West-Indië te leiden. De 'vlucht' van Willem V uit Den Haag naar Nijmegen in het voorjaar van 1785 hield de tenuitvoerlegging van de expeditie lange tijd op. Vanuit Nijmegen eiste de Stadhouders dat er tenminste twee bekwame ingenieurs mee dienden te gaan alvorens hij een en ander wilde accorderen. Op voordracht van Dumoulin werden dit Johan Heinrich Hottinger en Frederik Leuthaus.

Laatstgenoemde was afkomstig uit Dillenburg en diende bij het leger van de Republiek als extra-ordinaris, dat wil zeggen onbezoldigd ingenieur. Belangrijker is de figuur Hottinger, bekend van karteringen ten oosten van de IJssel vanaf 1788. Hij had eerder de aandacht getrokken onder de majoor-ingenieur J.F. Schouster, een leeftijdgenoot en vriend van Dumoulin, die vanuit zijn standplaats Zutphen de oostelijke defensie coördineerde. Toen in 1781 de kustverdediging van Noord-Holland en de Waddeneilanden in allerijl verbeterd diende te worden, fungeerde Hottinger als de adjudant

2. Frederik Leuthaus, Plattegrond en gezicht van het fort St. Anthony in Axim, 1786. ARA, Kaartenafdeling, VEL 747.

3. Frederik Leuthaus, Plattegrond en gezicht van het fort St. Sebastiaan in Chama, 1786. ARA, Kaartenafdeling, VEL 765.

van Schouster en maakte daarbij kennis met de admiraal Van Kinsbergen en de generaal Van der Hoop, een broer van Joan Cornelis.¹⁶ Net als met betrekking tot Suriname vreesde men in 1780 voor landingen van Engelse troepen (een gebeurtenis die in 1799 inderdaad zou plaatsvinden). Deze vrees, gecombineerd met een verzwakte vloot, gaf de ingenieurs de eerste uitgesproken kans om zich met de belangrijke kustverdediging van de Republiek te gaan bemoeien.

In december 1785 kreeg het vertrek van de expeditie zijn beslag nadat Van der Hoop en de patriottisch gezinde advocaat van de Admiraliteit op de Maze Pieter Paulus de laatste obstakels uit de weg geruimd hadden.

Hals over kop diende Hottinger zich op één dag van Amsterdam naar Vlissingen te begeven en zich op het schip de Hector te vervoegen. Daar trof hij ook de marine-officieren A. Kikkert, de latere luitenant-admiraal, en J.W. Overmeer Fischer.

Anderhalf jaar bleef men onderweg en aan tegenslagen was geen gebrek: Smissaert overleed voor de kust van Afrika, waarna Kikkert de leiding overnam, en Leut-

haus werd in Afrika zodanig ziek dat hij vanuit Paramaribo vervroegd terugkeerde naar de Republiek. Desondanks gingen de overige officieren in goede samenwerking voortvarend te werk, brachten fort na fort in kaart en stelden voorstellen tot verbetering op.

Hun eindrapport over de vestigingen in Afrika was vernietigend; de defensie was niet berekend op aanvallen uit zee door Europese schepen, de Nederlanders ter plaatse waren handelaars zonder kennis van krijgskunde en de aanwezige artilleristen waren tot niet meer in staat dan het afvuren van één saluutschot. In totaal tekende men er vijftien plattegronden en kaarten die vanuit Suriname met het begeleidende rapport naar patria gezonden werden (zie ill. 2 en 3 en bijlage I).¹⁷ Eind 1786 arriveerde de commissie in Suriname en besprak er de verdediging onder andere met de gouverneur en de nieuwe inspecteur der fortificatiën Robatel. Al snel werd men het eens dat de monding van de Surinamerivier het enige punt voor een vijandelijke aanval zou kunnen zijn.

De commissie sloot hiermee aan bij het oordeel van de inmiddels naar patria vertrokken Wollant. Deze had na

de afkeuring van zijn eerste plan in 1783 een nieuw voorstel overgestuurd in juli 1784.¹⁸ In zijn begeleidend schrijven wees hij op de te geringe kennis in de Republiek van het terrein, met als gevolg minder ter zake doende richtlijnen. Zijns inziens verhinderden de moerasbossen langs de kust de mogelijkheid van landingen en een aanval op Paramaribo met een omtrekkende beweging. Ondanks enige bitterheid in zijn brief over de bemoeiing van de Sociëteit met de uitvoering der defensie spreekt hij daarnaast waardierend over de adviezen van Dumoulin. Waarschijnlijk lichtte Wollant zijn nieuwe plan mondeling toe want al in januari van 1785 werd hij op voordracht van Dumoulin bij de Raad van State aangesteld voor de kartering van het terrein ten oosten van de IJssel¹⁹; de hiervoor genoemde kartering die Hottinger in 1788 van hem zou overnemen.

Gedurende enkele maanden werkten Hottinger en Kikkert samen met de Surinaamse autoriteiten aan de verbetering van de defensiewerken (zie bijlage I).²⁰ Het langdurige verblijf aan de wal bood Hottinger tevens de gelegenheid een gezicht op Paramaribo te tekenen (ill. 4). Het voornemen was, na Suriname, naar Berbice, Essequibo en Demerary koers te zetten maar vanwege ankerproblemen ging men direct door naar Sint Eustatius en vervolgens naar Curaçao. Op beide eilanden vertoefde men vrij kort maar bracht desondanks fortificaties in kaart en deed voorstellen tot verbetering (zie bijlage I). In gezelschap van Creefts werd op het laatste eiland een inspectiereis gemaakt.

Augustus 1787 keerde de expeditie terug in de Republiek, waar nog meer dan voor het vertrek een revolutionaire situatie bestond. Pas drie weken na aankomst slaagde Hottinger erin zijn rapporten bij de Stadhouder in Amersfoort af te geven.²¹ Veel aandacht voor de West bestond er in die situatie niet en de rapporten en plannen verdwenen zelfs zodanig uit de aandacht dat François van der Hoop er een jaar later openlijk aan twijfelde of alles nog wel te vinden zou zijn. In de herfst van 1788 vroeg J.C. van der Hoop zijn broer ernaar, aangezien hij de papieren wilde gebruiken als voorbeeld voor een militaire commissie met een vrijwel gelijke opdracht die begin 1789 naar de Oost zou vertrekken.²²

Een opmerking in de oude inventaris bevestigt het zeer geringe rendement van de commissie Kikkert/Hottinger; 'het rapport van de Capitein Kikkert en Lt. Hottin-guer in 1787 aan Z.H. overgegeven, is nooit uitgekomen en ter deliberatie gebragt'. Een vertrouweling suggereerde in 1788, nadat de patriotten met behulp van Pruisen waren verslagen, dat Van der Hoop in 1783/'84 een militaire commissie voor de West had voorgesteld 'om de patriotten het hof te maken'.²³ Typerend voor de sfeer van die jaren waarin door alle wantrouwen ook oranjegezinden als Van der Hoop bij het hof verdacht konden worden.

Nieuwe initiatieven met betrekking tot de West bleven weinig levensvatbaar. Toch werd in het voorjaar van 1787 nog aan J.C. Heneman de opdracht verleend om mede in verband met de buitenlandse defensie een versie van zijn plantagekaart van Suriname op grote schaal te vervaardigen.²⁴

Bartels en De Veer in Guinee

Aan de kust van Afrika hadden Hottinger en Kikkert verwaarloosde forten aangetroffen, niet zeker is of zij daar de verantwoordelijke ingenieur Jan Frederik Trenks nog ontmoetten, wiens overlijden in het voorjaar van 1787 in patria bekend werd.²⁵ Pas twee jaar later werd zijn opvolger Cornelis Ludwich Bartels, die in zijn jeugd ervaring had opgedaan met de Brunswijkse troepen in Noord-Amerika, uitgestuurd naar Guinee.²⁶ De bestuurders van de Westindische Compagnie gaven Bartels en de nieuw benoemde gouverneur Jacobus de Veer bij hun vertrek in 1790 onder andere als opdracht mee om de staat der forten te onderzoeken. Vanaf eind 1790 maar vooral in 1791 tekende en beschreef Bartels, geassisteerd door de in de wiskunde liefhebberende operchirurgijn J.H. Sachser, de diverse forten. In augustus 1791 werd het pakket tekeningen en beschrijvingen overgestuurd naar de Republiek, waar het bestuur inmiddels genationaliseerd was en werd waargenomen door een Directie ad interim (zie ill. 5 en bijlage II). Tegelijkertijd stuurde de gouverneur De Veer een door hemzelf opgestelde beschrijving van de kust van Guinee mee, die, gecombineerd met de tekeningen, een goed beeld van de situatie der Hollandse vestiging ter plaatse oplevert.²⁷

De tekeningen van Sachsen en Bartels, nog geen vijf jaar na die van de expeditie Kikkert/Hottinger vervaardigd en klaarblijkelijk zonder deze te kennen, zijn een treffende illustratie voor de eindfase van het bestuur in de Republiek, goedbedoeld maar dubbel werk dat zonder resultaat bleef.

Conclusie

Het - kartografisch - werk van Kikkert en Hottinger bevestigt enerzijds de gelijkopgaande groei in vakbekwaamheid van een nieuwe lichte officieren bij de marine en de genie en anderzijds het streven van de groep rond Van der Hoop en die rond Dumoulin om het defensiewezen in de Republiek en overzee te nationaliseren, het te centraliseren en te rationaliseren.

Vanwege de sterke verzwakking van de marine in de Republiek en de daarmee gegroeide kans van landingen van mariniers van vijandige, Engelse schepen werd de invloed van de genie bij de verdediging groter. Bij de analyse van Kikkert en Hottinger bleek hoezeer de fortificaties overzee niet gebouwd waren op een langdurige verdediging tegen een gecombineerde aanval ter zee en te land door een Europese mogendheid.

Tijd, geld en coördinatie ontbrak aan het einde van de 18e eeuw in de Republiek om de defensiewerken in de West ingrijpend te verbeteren. De initiatieven ertoe onder leiding van Van der Hoop en in mindere mate Dumoulin leidden wel tot een kartografische inventarisatie van hoog niveau binnen een kort tijdsbestek. Dankzij hun inspanningen en het werk van diverse ingenieurs resteren er, kort voor het ten einde lopen van het bestuur der Sociëteit van Suriname en de Westindische Compagnie, gedetailleerde kaarten en plattegronden van hun bezittingen.

J.H. Hottinger ad viv. del.

J.A. Kaldenbach sculp.

GEZIGT VAN PARAMARIBO IN DE COLONIE VAN SURINAMEN

verbeeldende het gedeelte langs de Rivier en het Plais.

4. J.A. Kaldenbach, *Gezigt van Paramaribo . . . geaquarelleerd naar een tekening van J.H. Hottinger, (tekening) 1786-1787. Amsterdam, Rijksprentenkabinet. Kaldenbach was rector van de Latijnse school te Zutphen en schilderde veel portretten. Hij kende Hottinger, wiens standplaats Zutphen was voor en na 1786, waarschijnlijk omdat hij tijdelijk dienst nam als extra-ordinaris ingenieur.*

Bijlage I. Kaarten en plattegronden vervaardigd tijdens de reis van A.H. Kikkert en J.H. Hottinger, januari 1786 - augustus 1787

GUINEE

Kaarten en plattegronden, enkele met gezichten, van Nederlandse forten aan de kust van Guinee, opgemeten en getekend door Frederik Leuthaus en J.W. Overmeer Fischer, ca. 1:5.000 minuut en net, mei-september 1786. 27 bladen:

Frederik Leuthaus

- I. St. Anthony in Axim, met gezicht, VEL 749 Ge. DD6042 .1
 - II. Kaart van de baai van Axim, N.B. ident. exempl. VEL 151 .2
 - III. Hollandia in Pocquessoe, VEL 750 .3
 - IV. Dorothea in Accoda, VEL 752 .4
 - V. Batenstein in Boutry, VEL 756 .5
 - VI. Orange in Sacconde, VEL 763 .6
 - VII. St. Sebastiaan in Chama, met gezicht VEL 765 ontbreekt
 - VIII. El Mina, VEL 776 .8
 - IX. idem ontbreekt
- J.W. Overmeer Fischer
- X. El Mina, Coenraedsburg en St. Jago VEL 777 ontbreekt
 - N.B. Het conceot van deze kaart is VEL 778
 - XI. Nassau in Morée, VEL 784 .11

- XII. Amsterdam in Cormantijn, VEL 786 .12
- XIII. Lydsaamheid in Appam, VEL 788 .13
- XIV. Goede Hoop in Bercoe, VEL 791 .14
- XV. Crevecoeur in Accra, VEL 795 ontbreekt

N.B. De Romeinse nummering is gevolgd naar die van het bijbehorende rapport. Algemeen Rijksarchief, 1e Afdeling, *Stadhouderlijke Secretarie* inv.nr. 1287. In de tweede en derde kolom worden de nummers vermeld van resp. de kaartenafdeling (ook in vervolg) van het Algemeen Rijksarchief en het Departement des Cartes et Plans van de Bibliothèque Nationale te Parijs waar de tekeningen berusten.

De tekeningen te Parijs zijn gesigneerd zodat de minuten in de collectie VEL resp. aan Frederik Leuthaus en J.W. Overmeer Fischer toegeschreven konden worden.

SURINAME

'Schets van een defensplan der rivieren Suriname en Comowini, ontworpen door J.H. Hottinger', kopie, november-december 1786. 1 blad, VEL 2012.

N.B. Origineel in: Algemeen Rijksarchief, 1e afdeling, *Stadhouderlijke Secretarie*, inv.nr. 1287.

'Plan van een gedeelte der rivier van Suriname. . . (met de geprojecteerde linie van verstopping . . . , vastgesteld door J.H. Hottinger, A.H. Kikkert, gouverneur Wichers, J.G.R. Böhm en Friderici', ca. 1:6.600, kopie, winter 1786-1787. 1 blad, VEL 2013.

Ontwerpen voor de aanleg van een batterij bij en een verbinding met de redoute Leyden aan de monding van de Suriname.

merivier, ca. 1:2.200, kopie, winter 1786-1787. 2 bladen, VEL 2059 en 2060.

N.B. Qua tekening iets verschillende kopieën naar één origineel.

SINT EUSTATIUS

Ontwerpen en een plattegrond van defensiewerken, maart-april 1787. 3 bladen:

- I. Ontwerp van batterijen op Bouille en Montplaisant, vastgesteld door A.H. Kikkert en O'Reilly, ca. 1:3.300. VEL 1429.
- II. Ontwerp ter verbetering van de batterij Amsterdam, ca. 1:3.300. VEL 1430.
- III. Plattegrond van het fort Orange, opgenomen en getekend door J.W. Overmeer Fischer, ca. 1:1.650. VEL 1428.

CURAÇAO

Ontwerpen - profielen - van defensiewerken ter verdediging van Willemstad, vastgesteld door A.H. Kikkert, J.H. Hottinger, J. de Veer, D. Creefts en C.G.F. Serz, ca. 1:825, april-juni 1787. 2 bladen, VEL 1476 a en b.

N.B. Bijbehorende plattegronden niet aangetroffen. Correspondentie in: Algemeen Rijksarchief, 1e afdeling, *Westindische Compagnie*, inv.nr. 615 folio 3129, overgekomen brieven en papieren. Curaçao, missive van de gouverneur d.d. 18 juni 1787. Idem folio 3160, missive Creefts d.d. 9 oktober 1787, zendt een kaart van de stad en de haven en van het eiland.

Bijlage II. Plattegronden van Nederlandse forten in Guinee, 1790-1791.

Plattegronden van Nederlandse forten aan de kust van Guinee, opgemeten en getekend door Cornelis Ludwich Bartels en J.H. Sachser, (schaal in decimale roeden), december 1790 - (juli) 1791. 13 bladen:

1. St. Anthony in Axim, 1791	VEL 748
2. Hollandia in Pocquessoe, 1791	VEL 751
3. Dorothea in Accoda, 1791	VEL 753
4. Witzzen in Taccorary, 1791	VEL 759
5. Batenstein in Boutry	VEL 755
6. Orange in Sacconde, 1791	VEL 762
7. St. Sebastiaan in Chama, 1791	VEL 766
8. Freedensburg in Comanie, 1791	VEL 768
9. Nassau in Morée, 1790	VEL 785
10. Amsterdam in Cormantijn	VEL 787
11. Lydszaamheid in Appam	VEL 789
12. Goede Hoop in Bercoe, 1790	VEL 793
13. Crevecoeur in Accra	VEL 794

N.B. Er werden in 1791 vijftien plattegronden (en kaarten?) overgestuurd bij een missive van 2 augustus 1791 van de gouverneur Jacob de Veer (bijlage K): Algemeen Rijksarchief, 1e afdeling, *Directie ad interim* 1791-'92, inv.nr. 94, overgekomen brieven en papieren van Guinee. Zie ook noot 27. Zie ook: idem, *Nederlandse bezittingen ter kust van Guinee*, inv.nr. 324, Protocol originele stukken d.d. 2 augustus 1791.

NOTEN

Gebruikte afkortingen:

Algemeen Rijksarchief - ARA

Sociëteit van Suriname - SvS

Verzameling buitenlandse kaarten voor 1814 - VEL

2e Westindische Compagnie - WIC

¹ C. Koeman, 'Een fundamentele wijziging van de opvattingen over de geschiedenis der kartografie van Nederland in de periode 1750-1830', in: *Tijdschrift van het Koninklijk Ned. Aardr. Genootschap* 2e reeks, 78 (1961) 419-428; F.W.J.

Scholten, 'Een kaart van de Hollandse waterlinie van Pieter Adriaanszoon Ketelaar', in: *Holland* 11 (1979) 123-128; *Topografische kaart van de Veluwe en Velwezoon door M.J. de Man 1802-1812*. Inleiding K. Zandvliet. (Facsimile-uitgave Alphen aan den Rijn 1985) 7-15.

² G.J. Schutte, *De Nederlandse patriotten en de koloniën; een onderzoek naar hun denkbeelden en optreden, 1770-1800*. Proefschrift Utrecht 1974.

³ *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek* (10 delen, Leiden 1911-1937) VI, kolom 800.

⁴ M. Kok, *Ontwikkelingen in de Nederlandse maritieme kartografie in de achttiende eeuw (1750-1815)* (doctoraalscriptie Utrecht 1980) 80.

⁵ ARA, 1e afdeling, *Raad van State*, inv.nr. 2205; ibidem, SvS, inv.nr. 86, Secrete resolutie 20 december 1780.

⁶ M. Kok, 'Johan Christoph Heneman: kartograaf van Suriname en Guyana van 1770-1806', in: *Caert-Thresoor* 1 (1982) 4-11.

⁷ ARA, SvS, inv.nr. 376, vanaf folio 271, Overgekomen brieven en papieren, missive d.d. 24 juli 1782.

⁸ Ibidem, inv.nr. 86, Secrete resoluties met bijlagen, 30 december 1782 en 5 februari 1783.

⁹ ARA, WIC, inv.nr. 1172 vanaf folio 799 en folio 903, Overgekomen brieven en papieren van Curaçao: brieven Creefts 14 juli 1783 (lectum 10 november 1783) en 27 september 1783 (lectum 19 januari 1784).

¹⁰ ARA, Kaartenafdeling, inv. VEL nrs. 593 en 594.

¹¹ ARA, 1e afdeling, *Staten-Generaal*, inv.nr. 4773 folio 281, secrete resolutie 27 oktober 1783.

¹² Over de tendens tot professionalisering van het officierskorps en de hiermee samenhangende oprichting van een Kweekschool voor de Zeevaart, zie: *Maritieme geschiedenis der Nederlanden* (4 delen, Bussum 1976-1978) III, 373-375.

¹³ ARA, 1e afdeling, WIC, inv.nr. 41^c, secrete notulen 16 september 1784, Ibidem, *Staten-Generaal*, inv.nr. 4775 folio 236, secrete resolutie 17 september 1784 en Ibidem, *Collectie van der Hoop*, inv.nr. 187.

¹⁴ ARA, 1e afdeling, *Admiraliteitscolleges-XXXIX-Collectie Van der Hoop*, inv.nr. 57, Ibidem, *Collectie Van der Hoop*, inv.nr. 187 en Ibidem, *Stadhouderlijke Secretarie*, inv.nr. 1287.

¹⁵ ARA, 1e afdeling, *Raad van State*, inv.nr. 2200.

¹⁶ Ibidem, *Stadhouderlijke Secretarie*, inv.nr. 1287.

¹⁷ Ibidem, SvS, inv.nr. 378, Bijlage van de missive van de gouverneur d.d. 17 juli 1784 en inv.nr. 86, Secrete resolutie 7 oktober 1784.

¹⁸ Koninklijk Huisarchief, *Archief Willem V*, inv.nr. 301, Willem V aan Dumoulin, 21 januari 1785, accordeert voorstel Dumoulin dat in de vergadering van 18 januari in de Raad van State behandeld werd.

¹⁹ ARA, 1e afdeling, *Oud-archief Suriname*, inv.nr. 127, Rapport van J.H. Hottinger d.d. 30 november 1786 (met kaart) met annotatie van de gouverneur Wichers d.d. 15 december 1786.

²⁰ Koninklijk Huisarchief, *Archief Willem V*, inv.nr. 311¹⁻³, J.H. Hottinger aan Willem V, 10 september 1787.

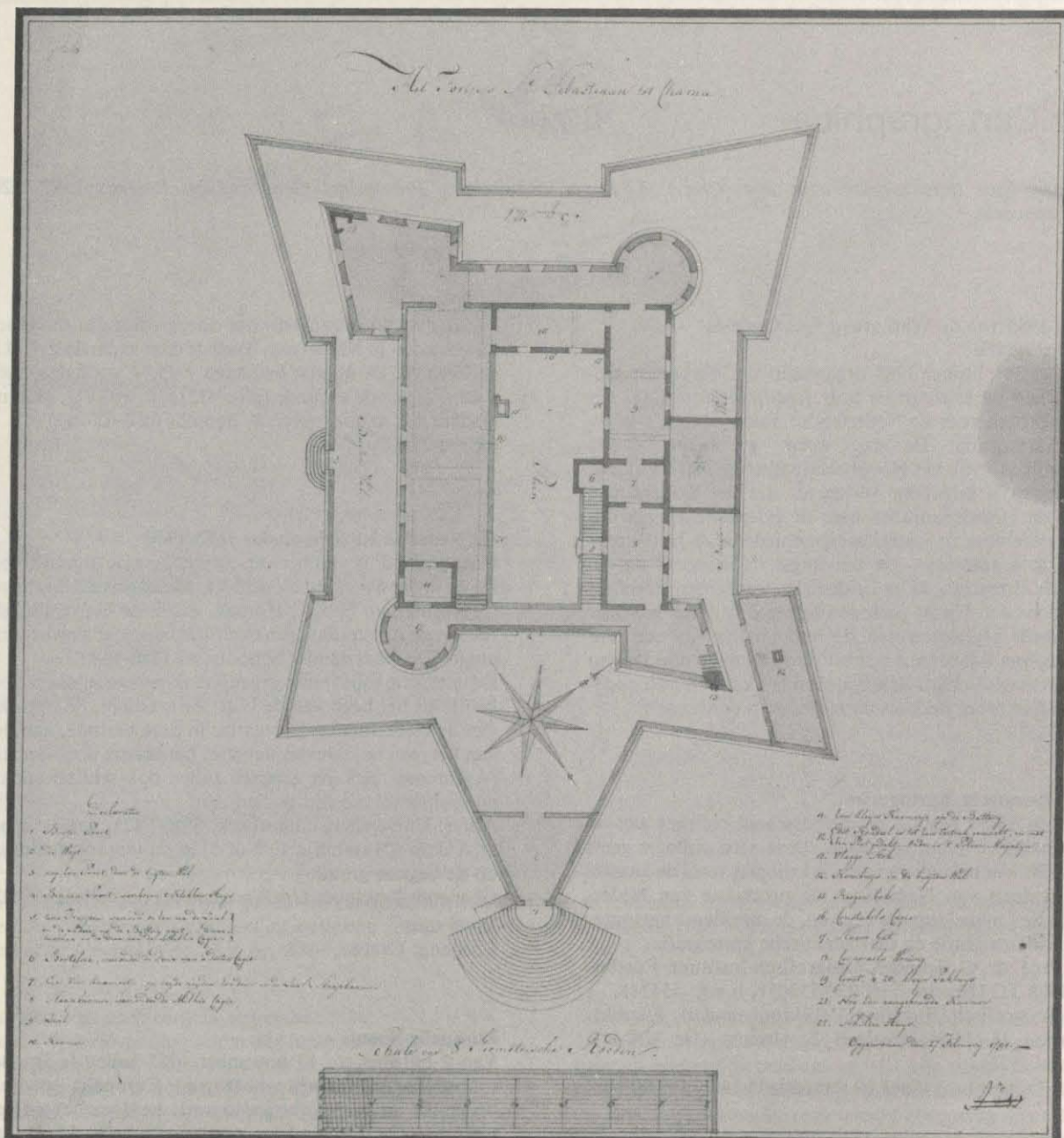
²¹ ARA, 1e afdeling, *Collectie Van der Hoop*, inv.nr. 181, François van der Hoop aan J.C. van der Hoop, 16 augustus 1788.

²² Ibidem, inv.nr. 181, J.C. van der Hoop aan de raadpensionaris Van der Spiegel, 21 oktober 1788 en François aan zijn broer J.C. van der Hoop, 22 oktober 1788.

²³ Zie noot 4, p. 6.

²⁴ ARA, 1e afdeling, WIC, inv.nr. 21, Resolutie vergadering Heren X, 26 maart 1787.

²⁵ Ibidem, inv.nr. 444, Resoluties Kamer Amsterdam, 24 juni 1789 en 25 augustus 1789. Deze Bartels werd later directeur-generaal van Guinee (1798-1801) en vervolgens gouverneur-generaal (1801-1804): M.P.H. Roessingh en W. Visscher, *Guide to the sources of the history of Africa south of the Sahara in the Netherlands* (München 1978) 23. In 1967 waren er nog overblijfselen intact van het buiten dat Bartels bij El Mina liet bouwen, twee hekpalen en een uitkijktoren, en stond zijn huis in het dorp er nog. De familie woonde er

5. C.L. Bartels of J.H. Sachser, *Plattegrond van het fort St. Sebastiaan in Chama*, 1791. ARA, Kaartenafdeling, VEL 766.

minstens twee generaties, zie: C.L. Temminck Groll, *De kastelen, forten en andere historische monumenten van Ghana* (Typescript Driebergen 1967) en speciaal voor het buiten: J.A. de Marrée, *Reizen op en beschrijving van de Goudkust van Guinea* (2 delen, Amsterdam/'s-Gravenhage 1817-1818) II, 15-16.

²⁶ ARA, 1e afdeling, *Directie ad interim*, inv.nr. 94, Overgekomen brieven en papieren, Missive gouverneur Jacobus de Veer 2 augustus 1791 en beschrijving van de kust tussen folio's 187 en 203.

SUMMARY

Military Cartography Overseas after the set-back of 1780-'82: The West and the Coast of Guinea.

The 1780-'82 war between the Dutch Republic and England confirmed the military weakness of the Republic. This became clear in Europa as well as in the overseas territories. The defense of the Dutch commercial companies and societies was not proof against the English fleets with modern artillery and landing-forces. Recent investigations showed that already in the last years of the 'ancien régime' military surveys had started, as a result of the pressure exerted by the corps engineers and patriots alike for a more centralized manage-

ment of defense which resulted in the end in the printed series of topographical maps 1:50.000/25.000 between 1850 and the present.

Likewise a centralized method of defense had started in the colonies, already before the fall of the old government system. Important figures for this were Joan Cornelis van der Hoop, confidant of the stadtholder in naval affairs and initiator in the field of hydrography in the Netherlands and Carel Dumoulin, head of the corps engineers. They sent Johan Heinrich Hottinger, a very capable engineer and other officers in 1786 to Africa and the West-Indies to examine the state of defense and advise on it. During this expedition of 1786 in due time a large number of plans and maps were made, also with a view to the broader context of the re-organisation of defense with more attention for mobile war at land and the knowledge of terrain involved.

The maps and plans of the Dutch possessions in Africa and Guinea give a good reflection of the situation before the termination of the companies and societies, they confirm the emancipation of the military engineers in the Republic, following the French and German example, and shade the image of the government before 1795 as having only stuck to the old principle.

Varia Cartographica

Inzendingen voor deze rubriek aan: mw. Chr.A.M. Kuyser, Bibliotheek Provinciaal Genootschap, Postbus 1388, 5200 BK 's-Hertogenbosch.

Studiedag 1985 van de Werkgroep Geschiedenis van de Kartografie

Op zaterdag 26 oktober 1985 organiseert de Werkgroep Geschiedenis van de Kartografie haar jaarlijkse studiedag. Als thema is gekozen voor de Nederlandse polder-, waterschaps- en rivierkartografie. De dag wordt gehouden in het Gemeenlandshuis van het Hoogheemraadschap van Rijnland. De werkgroep is bijzonder verheugd, dat het College van Dijkgraaf en Hoogheemraden haar de gelegenheid biedt om de dag in deze voor de waterstaatsgeschiedenis zo historische omgeving te organiseren. De ontvangst, 's morgens om 10 uur, is in de Breestraat 48 te Leiden. De werkgroep streeft er naar om door een vijftal personen lezingen te laten houden. De dag wordt afgesloten met de bezichtiging van een tentoonstelling van kaartmateriaal uit de prachtige collectie van het hoogheemraadschap. Belangstellenden kunnen zich opgeven vóór 15 oktober middels de bijgesloten convocatie.

Colleges Historische Kartografie

In de weken 38-51 bestaat de mogelijkheid colleges aan de Rijksuniversiteit Utrecht te volgen. Deze serie colleges geeft een overzicht van belangrijke ontwikkelingen zoals de kaarteringsgeschiedenis van Nederland, de produktie van Nederlandse atlanten in de loop der eeuwen, de maritieme kartografie, de stadskartografie en de thematische kartografie.

Opgave: Prof. dr. G. Schilder, Geografisch Instituut, Postbus 80.115, 3508 TC Utrecht. Tel. 030-532051, b.g.g. 534341.

Plaats: Geografisch Instituut, Rijksuniversiteit Utrecht, Transitorium II, Heidelberglaan 2, Utrecht (De Uithof), Kaartenzaal (522).

Tijd: Elke donderdag (vanaf 19 september) 14.00 -17.00 uur.

Nicolaus Liefvrixc

In zijn *Geschiedenis van de Kartografie van Nederland* (Alphen aan den Rijn, 1983) behandelt prof. Koeman de kaart van Nederland uit 1569 door Nicolaus Liefvrixc, over wiens identiteit weinig bekend is. Aangenomen mag worden dat hij alleen drukker was. Een bezoeker van het gemeentearchief te Delft maakte mij onlangs attent op een kleine notitie in de Thesauriersrekening van Delft over 1584 (inv. 1e afd., nr. 678), waarin vermoedelijk van dezelfde Liefvrixc sprake is: 'Ontfangen van Claes Liefvrixc uyt saecke dat hij de sael van 't stadthuys ghebruijckt heeft met brijeven ende caerten te hanghen, in Odulphus ende St. Gillis marckten mitsgaders op Allerheyligen marckt. . . vii gulden'.

Het lijkt hieruit alsof Liefvrixc behalve drukker ook handelaar was, die op de verschillende markten zijn geschriften en kaarten te koop aanbood en waarvoor hij in Delft de zaal van het stadhuis huurde.

P.C.J. van der Krogt

Congres HGVU 'Planning in het verleden'

De Historisch-Geografische Vereniging Utrecht organiseert op 4 en 5 oktober 1985 in Utrecht een congres over Nederlandse dorpsvormen onder de titel 'Planning in het verleden'.

Eerste dag: voordrachten over dorpsvormen in een groot aantal gebieden in Nederland. Tweede dag: excursie Z.O. Utrecht en Betuwe. De kosten bedragen f 25,— voor de eerste dag; f 40,— voor de excursie (giro 4331136, HGVU, Hemmen). Nadere informatie: mevr. S. Barends (030-627441) of J. Renes (08370-21988).

De Nederlandse Schoolatlas 1880-1940

Naar aanleiding van het verschijnen van de atlantenbibliografie *Atlantes Neerlandici*, deel VI, samengesteld door prof. dr. C. Koeman en H.J.A. Homan, zal in de Universiteitsbibliotheek van Amsterdam een expositie ingericht worden onder de naam 'De Nederlandse Schoolatlas 1880-1940'.

De expositie toont, met gebruikmaking van atlanten hoofdzakelijk uit het bezit van de U.B. Amsterdam, de ontwikkeling van de Nederlandse schoolatlas in deze periode, aan de hand van hetgeen beschreven wordt in het laatste deel van *Atlantes Neerlandici*. Behalve atlanten zullen ook schoolwandkaarten en -platen uit die tijd te zien zijn.

Adres: Universiteitsbibliotheek, Singel 425, Amsterdam (vanaf A'dam CS tramlijn 1, 2 of 5) in de tentoonstellingsruimte op de begane grond.

Geopend: 7 oktober t/m 7 november, op werkdagen 10-12 en 13-16 uur.

Toegang: Gratis.

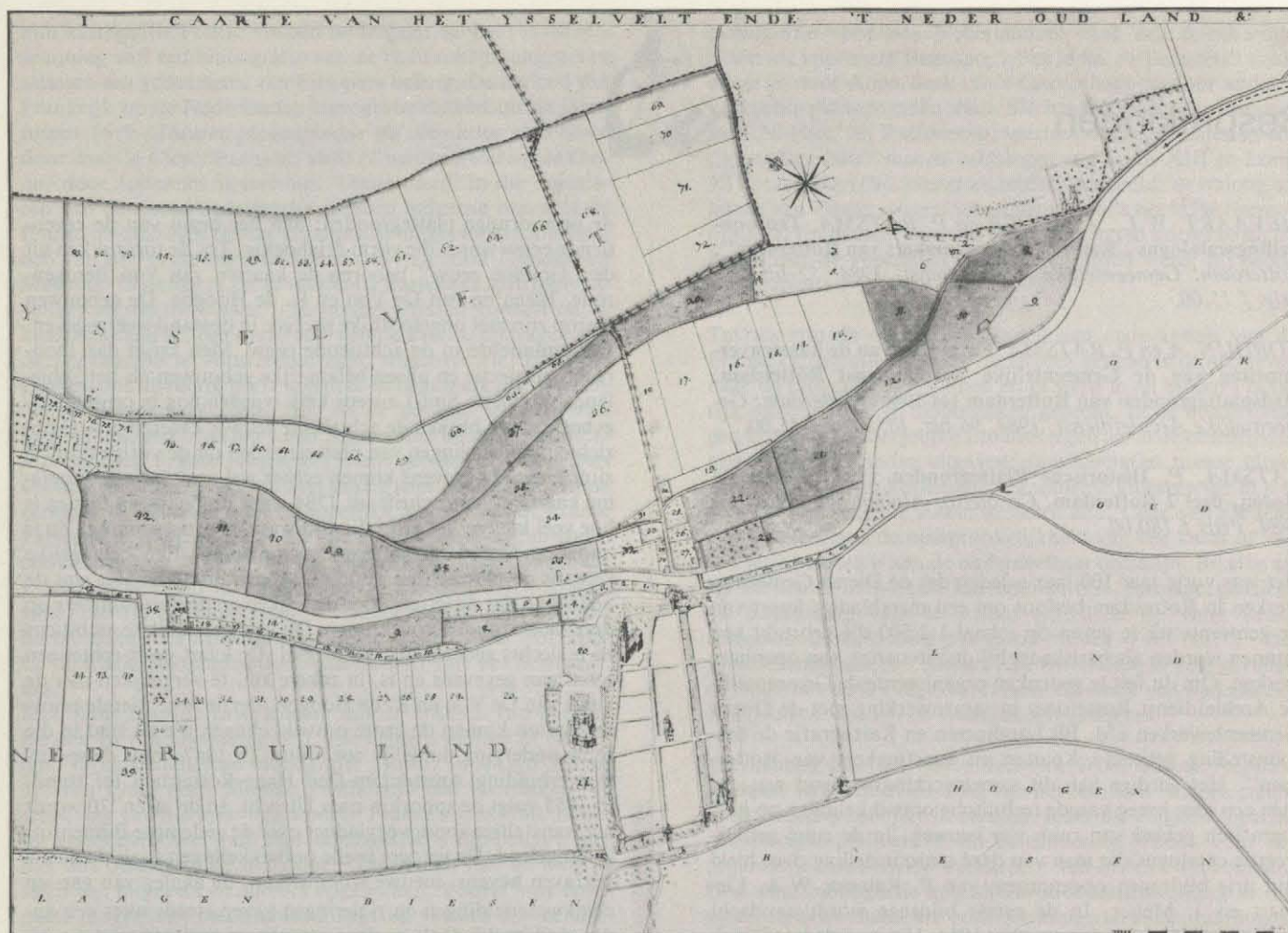
Europalia-Spanje

Van 2 oktober tot 17 november 1985 zullen te Brussel tentoonstellingen ingericht worden voor Europalia-Spanje. Hierbij zullen uitzonderlijke kartografische documenten getoond worden, vooral in het Legermuseum (Jubelpark). De atlanten van Sgrooten en Jacob van Deventer zullen voor het eerst sinds lange jaren de vergelijking tussen de exemplaren van Madrid en Brussel mogelijk maken. Verder zullen de grote wereldkaart van Plancius (1592) uit het Colegio Corpus Christi te Valencia, vele manuscript-kaarten van het archief te Simancas en van de nationale bibliotheek te Madrid de banden tussen de 16e en 17e-eeuwse kartografen in beiden landen belichten. Kaarten, plan van steden en versterkingen, o.a. het werk van Medrano, Van Es en de Verbooms, nemen een belangrijke plaats in de tentoonstelling, die wordt afgerond met in Madrid bewaarde, door Franse ingenieurs opgemaakte kaarten.

L. Danckaert

P.J. Adans kartering van de Baronie van IJsselstein

Naar aanleiding van de brief van W.T. Hattinga uit 1744, gepubliceerd in *Caert-Thresoor* 4, nr. 1, bij het artikel van R.M. Haubourdin (pag. 6 linkerkolom) het volgende ter aanvulling: in het archief van de gemeente IJsselstein (inv. nr. 94) bevindt zich de 'conditien op de welke zal worden aanbesteed het maken van een caarte van de geheele Baronie van IJsselstein. . . ' te weten elf punten (vijf folio's) ondertekend door de Drossaard van de Baronie van IJsselstein en de landmeter Petrus

IJsselstein met enkele belangrijke gebouwen (in opstand), een deel van de Hollandse IJssel en het aangrenzende poldergebied met de afzonderlijke percelen (een deel van de kartering van de Baronie van IJsselstein) getekend door Petrus Josephus Adan, 1740. Rijksarchief in Utrecht, Top. Atl. nr. 204-3.

Josephus Adan en gedateerd 13 september 1736.

Hierin komt ondermeer naar voren dat Adan voor zijn metingen met de daarbij af te leveren kaarten 'vier stuivers per mergen te rekenen naar de quohieren van de contributien' ontving. Hattinga schreef in zijn brief dat Adan 'twee stuyvers per gemet' kreeg, hetgeen juist is, want 2 gemet = 1 mergen of morgen (mogelijk zoveel land als men met een span ossen in een 'morgen' ploegen kon).¹ Vervolgens zegt Hattinga dat Adans kaart van de Baronie van IJsselstein op dezelfde wijze is vervaardigd als zijn kaart van (Zeeuws-)Vlaanderen. Deze opmerking is niet juist. Hattinga's kaart van Zeeuws-Vlaanderen is een topografische overzichtskaart op schaal ca. 1:30.000, terwijl Adans kaart een pre-kadastrale kartering betreft die resulteerde in een 'generale kaart' schaal ca. 1:16.000 en deelkaarten op ca. 1:4.000 en 1:7.000. Anders gezegd: Hattinga's kaart bevat geen percelen, Adans kaart heel nadrukkelijk wel!

Een groot deel van dit kaartmateriaal van Adan (inclusief de bijbehorende kohieren) is bewaard gebleven en bevindt zich thans op het Rijksarchief in Utrecht.² Enkele kaarten dragen het jaartal 1737, 1738 of 1749. De zogenaamde generale kaart van de Baronie van IJsselstein (dat is ongeveer de Lopikerwaard) is slechts bewaard gebleven in de kopieën van D.W.C. Hattinga uit 1770 resp. 1773.³ De kaarten, die van veel vakmanschap getuigen, dateren uit het begin van Adans landmeterscarrière. Op 19 september 1735 - hij woonde toen te Bergen op Zoom en was 24 jaar oud - werd hij geadmitteerd als landmeter bij de Raad van Brabant. Omdat het de kartering betreft van een gebied buiten Noord-Brabant en Zeeland (het vaste werkterrein van de Adans; naast Petrus Josephus waren zijn broer Henri, diens zoon Johannes Baptiste en kleinzoon Henricus als landmeters werkzaam) zijn deze kaarten tamelijk

onbekend, enerzijds een gevolg van het feit dat ze in het Rijksarchief te Utrecht verspreid onder diverse nummers voorkomen en anderzijds doordat ze niet alle gesigneerd zijn. De kaarten komen niet voor (bijvoorbeeld als kopie) in de grote verzameling kaarten die rechtstreeks afkomstig is van de landmetersfamilie Adan, die het Rijksarchief in Noord-Brabant in 1954 verwierf.⁴

M. Donkersloot-de Vrij

¹ Vlg. ondermeer J.M. Verhoeff, *De oude Nederlandse maten en gewichten*, Amsterdam, 1982. Deel 3 publicaties van het P.J. Meertens-Instituut.

² Topografische Atlas nrs. 155-4, 184 en 204 (kaartboek) en Archief Nassause Domeinen inv. nr. 1489.

³ Een exemplaar in RAU, T.A. 203 en een exemplaar in het gemeentehuis van Benschop, opgehangen in het trappenhuis.

⁴ P.Th. van Herpen en E.H. Korveze, *Inventaris van een verzameling kaarten afkomstig van de landmetersfamilie Adan*, 's-Gravenhage, 1962.

Besprekingen

LIEVAART, W.L., J. MEIJER en P. RATSMA, *Tentoonstellingscatalogus „Kaarten en kaartmakers van Rotterdam”*. Rotterdam: Gemeentelijke Archiefdienst, 1984. 52 blz. Ill. Prijs f 15,00.

GORDIJN, A en P. RATSMA, *Catalogus van de kaartenverzameling van de Gemeentelijke Archiefdienst Rotterdam, Stadsplattegronden van Rotterdam tot 1940*. Rotterdam: Gemeentelijke Archiefdienst, 1984. 96 blz. Ill. Prijs f 15,00.

RATSMA, P. *Historische Plattegronden van Nederlandse Steden, deel 2 Rotterdam*. Canaletto, Alphen aan den Rijn, 1984. Prijs f 180,00.

Het was vorig jaar 100 jaar geleden dat de Dienst Gemeentewerken in Rotterdam besloot om een meerbladige kaart van de gemeente uit te geven op schaal 1:2.500 die gebruikt zou kunnen worden als basiskaart bij de uitvoering van openbare werken. Om dit feit te gedenken organiseerde de Gemeentelijke Archiefdienst Rotterdam in samenwerking met de Dienst Gemeentewerken afd. Bll Landmeten en Kartografie de tentoonstelling getiteld „Kaarten en kaartmakers van Rotterdam”. Het aardige van dit samenwerkingsverband was dat men een idee kreeg van de technische ontwikkelingen op kartografisch gebied van ruim vier eeuwen. In de ruim geïllustreerde catalogus die men van deze tentoonstelling over hield zijn drie bijdragen opgenomen, van P. Ratsma, W.A. Lievaart en J. Meijer. In de eerste bijdrage wordt aandacht besteed aan de periode van vóór 1884. Het tweede hoofdstuk is gewijd aan het kaartmaken bij de Dienst Gemeentewerken in de periode 1884-1974. Het laatste hoofdstuk behandelt de ingrijpende veranderingen van de laatste tien jaren in het proces van kaartvervaardiging. Wie niet dagelijks deze vernieuwingen bijhoudt heeft misschien wat moeite met termen als „Ohiocolour”-machine.

Een tweede aanleiding voor deze tentoonstelling was het verschijnen, in 1984, van de *Catalogus van de kaartenverzameling van de Gemeentelijke Archiefdienst Rotterdam, Stadsplattegronden van Rotterdam tot 1940*. Vanwege de aanwinsten en van het feit dat er in de loop der jaren aanzienlijk meer gegevens bekend geworden zijn is deze catalogus een mooie aanvulling op *Roterodamum Illustratum*, de uit de jaren 1868-1880 daterende, door J.H. Scheffer samengestelde catalogus van de Topografische-historische atlas. De kaarten zijn in chronologische volgorde opgenomen. Bepalend is daarbij het jaar waarin de kaartinhoud gedateerd moet worden en niet het jaar van uitgave (hoewel dit, zeker na 1800, dikwijls samenvalt). Aan het eind van de catalogus zijn de thematische kaarten (volkstuinten, waterleiding enz.) opgenomen. De beschrijvingen van deze kaarten zijn verkort en, helaas, zonder afmetingen. De samenstellers verontschuldigen zich weliswaar voor het ontbreken van een fraaie uitgave, maar daar staat tegenover dat er afbeeldingen zijn opgenomen en bovendien enkele bijlagen met onder andere een index op auteurs, drukkers, uitgevers enz., wat in *Roterodamum Illustratum* ontbreekt.

De derde aanleiding was het verschijnen (in 1984) van deel 2 van *Historische Plattegronden van Nederlandse Steden*. Het eerste deel, dat in 1978 verscheen is gewijd aan Amsterdam. In het tweede deel komt Rotterdam aan de orde. De map met 25 plattegronden, waarvan de meesten iets verkleind zijn gereproduceerd, geeft een beeld van de stad beginnende met een kaart in handschrift door Cornelis Cornelisz. de schilder uit 1540 en eindigend met een uit 1984 daterende in kleur gedrukte straatnamenkaart. Op de kaarten uit de zestiende eeuw (Van Deventer, Braun en Hogenberg en H. Haestens) zien we

de peervormige plattegronden; aan het begin van de zeventiende eeuw wordt die vorm driehoekig. Tot de topstukken uit de „Gouden eeuw” behoren de kaarten van Van Berckenrode, Blaeu en van De Vou en R. de Hooghe. De gebouwen hierop zijn met ongelooflijke precisie in opstand weergegeven. Dit veranderde in de achttiende eeuw. Men krijgt dan loodrechte projectie en alleen belangrijke gebouwen als het Schiedlandshuis en de Sint-Laurens kerk worden nog in opstand afgebeeld. Ook blijken de achttiende eeuwse kaarten in veel opzichten navolgingen van plattegronden uit de vorige eeuw te zijn. Nieuwe gegevens komen echter wel voor op een anonieme kaart in handschrift uit 1784 waar duidelijk op te zien is hoe veel landverlies er in die tijd was door turfwinning. Zo is onder andere de Kralingse Plas ontstaan. Een belangrijke kaart is de plattegrond door A. Munro uit 1800. Het was de bedoeling dat de letters voor de wijken en de huisnummers op deze kaart zouden voorkomen. Dit was kennelijk te ambitieus en is slechts gedeeltelijk uitgevoerd. De kaart geeft echter een schat aan gegevens en is, in zekere zin, te vergelijken met de kaart van De Vou en R. de Hooghe. Op de negentiende eeuwse kaarten komen de grote ontwikkelingen die de stad in die eeuw onderging duidelijk tot uiting. In 1847 komt de spoorwegverbinding Amsterdam-Den Haag-Rotterdam tot stand. In 1855 volgt de spoorlijn naar Utrecht. In de jaren '70 wordt het wanstaltige spoorwegviaduct over de gedempte Binnenrotte aangelegd. De verdere snelle ontwikkelingen zoals de nieuw gegraven havens, nieuwe woonwijken, de aanleg van gas- en drinkwaterleidingen en rioleringen geven steeds weer een ander stadsbeeld. Ook in deze eeuw is er veel gesloopt en gedempt. Bij het bombardement op 14 mei 1940 is de binnenstad bijna volledig verwoest. De kaart die omstreeks 1941 door Gemeentewerken Technische Dienst werd uitgegeven is de eerste kaart die gebaseerd was op luchtfoto's.

De 25 plattegronden geven een duidelijk overzicht van de ontwikkeling van de stad, en heel veel informatie. Behalve straten, stegen, poorten, molens enz. krijgt men ook een idee van bijvoorbeeld het aantal sociëteiten, koffiehuisen, vrijmetselaarsloges, liefdadige instellingen enz. Op de kaart van 1886, uitgegeven bij J. Vürtheim en zoon, komt men het Panorama-gebouw tegen dat enkele jaren aan de Stationsweg heeft gestaan. Hier kon men „De Slag bij Nieuwpoort” en later „De Slag bij Waterloo” aanschouwen.

Bij deze plattegronden behoort een uitgebreide begeleidende tekst. Hierin leest men onder andere iets over negen eeuwen Rotterdam en de kaarten van Rotterdam en omstreken. Van alle gereproduceerde kaarten wordt iets vermeld over de maker, de kaart en het beeld van de stad dat we er op vinden; het verschil tussen plannen (die soms vooruitlopend alvast op kaarten zijn aangegeven) en feitelijke ontwikkelingen. Samenvattend kan men zeggen dat deze uitgave zeer de moeite waard is. Alleen jammer dat er voor de kaart van 1903, uitgegeven bij Treslong & Co., die wat beschadigd is, niet een beter exemplaar gevonden kon worden. Het is te hopen dat de andere steden in deze serie spoedig zullen volgen.

L.C. Nix

PASTOUREAU, MIREILLE, *Les Atlas français, XVIe-XVIIe siècles. Répertoire bibliographique et étude. Avec collaboration de Frank Lestringant pour l'Insulaire d'A. Thevet. Bibliothèque Nationale. Département des Cartes et plans. Paris, 1984. 30 x 21 cm. 695 blz. 750 Francs. ISBN 2-7177-1686-6.*

Omdat bijna alle landen van Europa in de geschiedenis van

hun kartografie Franse invloed ondergaan hebben, is de verschijning van een bibliografie van de in Frankrijk uitgegeven atlanten een gebeurtenis van Europees belang. De invloed van Frankrijk op de Nederlandse kartografie dateert uit de jaren tussen 1619 (*Théâtre géographique du Royaume de France* door Jean le Clerc, Paris) en 1630 (*Theatrum Universae Galliae* door Johannes Janssonius, Amsterdam). In die beginjaren van de noord-nederlandse atlanten industrie beperkte de Franse invloed zich tot het gezamenlijk uitgeven van atlasbladen van de Franse departementen door Hendrik Hondius en Melchior Tavernier: („et se vendent à Paris chez Melchior Tavernier auprès du Palais”). In breder verband kunnen we de kaartenhandel als een onderdeel van de Franse bijdragen aan de boekhandel te Amsterdam zien, waarover Dr. I.H. van Eeghen ons uitvoerig heeft ingelicht in haar werk *De Amsterdamse boekhandel 1680-1725*. In de periode die Dr. Van Eeghen beschrijft treffen we in Amsterdam de uitgever Pieter Mortier aan, Franse Hugenoot, wiens grootouders naar Nederland uitgeweken waren. Met deze Pieter Mortier begint de eerste en definitieve wetenschappelijke invloed van de Franse kartografie op de Nederlandse atlanten industrie. Hij introduceert Sanson en zijn zoon Cornelis Mortier introduceert De L'Isle. Honderden in Amsterdam gedrukte kaarten dragen vanaf die tijd het impressum met de toevoeging: „dressée sur les mémoires des MM. de l'Académie des Sciences” of „par G. de L'Isle, géographe de l'Académie Royale des Sciences” enz.

Met name over de geschiedenis van de atlanten van Nicolas Sanson en van Guillaume de L'Isle hebben we hier in Nederland een gedetailleerde bibliografie gemist. In *Imago Mundi* 32, van 1980, geeft Mireille Pastoureau een voorlopige beschrijving van *Les atlas imprimés en France avant 1700*. In het nu verschenen deel van haar bibliografie is die beschrijving met alle detail van de individuele kaarten en met de biografieën van uitgevers en auteurs opgenomen. Vooral haar compacte biografieën met literatuuropgaven vormen een belangrijke aanvulling op onze kennis van de geschiedenis van de Franse kartografie. Tot op heden moesten we het stellen met het artikel van H.G. Fordham uit 1914: *The cartography of the Provinces of France* en met de artikelen van F. de Dainville uit 1960-'62 over *Le Théâtre français de M. Bouguereau 1594* en over het *Théâtre géographique du royaume de France des Le Clerc, 1619-1632*.

In alfabetische volgorde staan de Franse auteurs en uitgevers vermeld, vergezeld van een bio- en bibliografische introductie. We treffen naast de bekende: de Sansons (maar welke Sanson? Dank zij een genealogisch schema weten we dat nu), de De Fers (ook met genealogie), Jaillot, voor de Nederlanders ook onbekende namen aan: Gueroult, met een stedenatlasje van Europa uit 1552 waarvan slechts één exemplaar bekend is; idem van Du Ponet uit 1564. In totaal staan er 31 auteurs/uitgeversnamen in de inhoud vermeld. Opvallend is de schaarse productie van de Franse maritieme kartografie. Schaars, maar zeer interessant en belangrijk vanwege het werk van André Thévet uit ca. 1585: *Le grand Insulaire et Pilotage* waarvan overigens, behalve het manuscript, slechts drie exemplaren bewaard gebleven zijn. Pas een eeuw later verscheen er weer een gedrukte zeemansgids met kaarten: Bougard's *Petit flambeau de la mer* en in 1693 overtrof *Le Neptune François* door de kwaliteit van zijn kaarten zowel de Nederlandse als de Engelse maritieme kartografie.

Van elke auteur zijn de atlanten met een Romeins cijfer gecodeerd. De verschillende uitgaven van een atlas zijn met een hoofdletter gecodeerd: bijv. Duval III A, *Cartes de géographie revues et augmentées*, 1657. De volledige lijst van atlanten is, net als in *Atlantes Neerlandici*, aan het begin overzichtelijk vermeld. Onder de 31 auteurs treffen we ook Petrus Bertius aan met zijn *Geographia Vetus*, gedrukt in Parijs vanaf 1628, vijf edities, vier meer dan er in A.N. staan. Andere „buitenlanders” met enkele in Frankrijk gedrukte atlanten zijn: Bernhard von Breidenbach (Peregrination. . . 1488), Ptolemeus (*Geographia*, Strasbourg en Lyon) en Coronelli (alleen diens *Description géographique. . . de la Morée*).

In de opsomming van onderling verschillende uitgaven is deze

bibliografie voor ons Nederlanders vaak een openbaring. Neem als voorbeeld Beaulieu, „Par le Sr. de Beaulieu” zoals er op de door Anna Beek uit 's-Gravenhage en door anderen verkochte plattegronden staat. Slechts één regel over Beaulieu in A.N. Hier, bij Pastoureau, veertien oblong atlasjes en een „grote Beaulieu” met de veldslagen van Louis XIII en Louis XIV, uit 1673-1694. Neem als ander voorbeeld: de oblong atlanten van Tassin. Negen verschillende titels heeft Pastoureau ontdekt. En passant vermeld ze dat Tassin ten onrechte tot op heden met de voornaam Nicolas aangeduid werd; hij heette Christophe.

Talloos zijn de originele bijdragen aan onze kennis van de Franse kartografie. Er werd onderzoek gedaan in de archieven naar de biografische bronnen en er werd in en buiten Frankrijk naar atlanten in bibliotheken gezocht. In de beschrijvingen komen we soortgelijke situaties tegen als in de beschrijvingen van Nederlandse uitgaven: familierelaties tussen uitgevers; verkoop van koperplaten; anonieme uitgaven die in wezen van een bekende auteur gestolen zijn. Geen van die relevante feiten over de oorspronkelijkheid van een kaart of van een serie kaarten is aan de onderzoekster ontsnapt. Bij elke atlas werden de individuele kaarten met titel, formaat, privilege en aanduiding van de schaal („Echelle de vingt lieues françaises de trois mille pas géométriques = 6,7 cm.”) - dus geen schaalmodulus - beschreven. Bovendien in vele gevallen de staat van de kopergravure. Aan het einde van de kaartbeschrijvingen worden de vindplaatsen genoemd.

We hebben hier het eerste deel (tot 1700, dus de *Neptune François* valt binnen dit deel) van het resultaat van een gigantisch onderzoekproject in handen. Ieder die enigszins bekend is met carto-bibliografie zal bewondering hebben voor het organisatie-talent en de werkkraft van Mireille Pastoureau. Ook deze bibliografie kon alleen door samenwerking in een groep en door financiële ondersteuning van staatsinstellingen en door medewerking van grote bibliotheken tot stand komen. Het resultaat voldoet grandioos aan de eisen die men gedurende de laatste decennia aan de atlantenbibliografie is gaan stellen. Kaartbezitters beschikken met dit werk het onmisbare en unieke instrument voor de identificatie van Franse atlas-kaarten. Een persoonsnamen index en een plaatsnamen index voor dit deel zijn daarbij vanzelfsprekend opgenomen.

Hoewel dit werk qua opzet in vele opzichten aan *Atlantes Neerlandici* en aan *The A.E. Nordenskiöld Collection* verwant is, blijft de typografie ver onder het niveau van de typografie van deze beide oudere werken. Het spijt me dat de typografie van Pastoureau's werk ronduit slecht is. Was er aan de Bibliothèque Nationale voor zo'n werk dat het prestige van de Franse kartografie uitdraagt geen bekwaam typografisch vormgever beschikbaar?

Deze tekortkoming wordt - in vgl. tot andere atlasbibliografieën - enigszins gecompenseerd door de 166 uitstekende afbeeldingen, die in een apart katern zijn opgenomen. Elke auteur is door minstens één kaart en door een titelblad vergezondigd, hetgeen de betekenis van dit boek ook als handboek van de Franse atlaskartografie verhoogt. Daarbij zijn vele kaarten en titelbladen opgenomen die door hun kwaliteit wel het prestige van de Franse kartografie uitdragen.

C. Koeman

KROGT, Peter van der. Old globes in the Netherlands. A catalogue of terrestrial and celestial globes made prior to 1850 and preserved in Dutch collections; translated from the Dutch manuscript by Willie ten Haken. Utrecht: HES-uitgevers, 1984. 290 blz., 8 kleurenfoto's, 71 foto's in z/w. ISBN 90 6194 234 9. f 75,—.

Sinds het begin van haar bestaan (1952) stimuleert de 'Internationale Coronelli-Gesellschaft für Globen- und Instrumen-

tenkunde' (voorheen: Coronelli-Weltbund der Globusfreunde) het totstandkomen van nationale inventarissen van oude, d.w.z. vóór 1850 verschenen globes. Een aantal verscheen in *Der Globusfreund* (het orgaan van de vereniging), zoals de overzichten van Oostenrijk, Beieren en Hessen, andere, uitvoeriger catalogi, als zelfstandige publikaties, bijvoorbeeld Alois Fausers *Ältere Erd- und Himmelsgloben in Bayern* (München 1964), een algemeen gewaardeerd standaardwerk, dat overigens als voorbeeld gediend zal hebben voor het boek van Van der Krogt.

Geleidelijk aan werd een inventaris van de in Nederland aanwezige globes een onvermijdelijke noodzakelijkheid; ook omdat de Nederlandse globemakers van de 17e eeuw tot in het heden bekend staan als de beste. Zij vervaardigden hun barokke objecten in groten getale en exporteerden ze naar alle delen van de toenmalige beschaaftde wereld. Men kon op zijn vingers uittellen dat juist in Nederland ook nu nog een omvangrijk en kwalitatief hoogwaardig bestand aan oude globes aanwezig moest zijn, reden waarom documentatie daarvan enerzijds bijzonder intrigerend en interessant, anderzijds echter ook gecompliceerd en tijdrovend beloofde te zijn.

Peter van der Krogt heeft, aangespoord door Prof. Günter Schilder (Utrecht), deze moeilijke opdracht (dat kunnen we bij voorbaat vaststellen) met enthousiasme op zich genomen. Als resultaat van zijn onderzoek (samengevat als inventaris in *Der Globusfreund* 31-32) publiceerde hij het onderhavige werk, dat, zowel door de rijke inhoud als door de deskundige tekst, de lezer boeit. Daarbij horen ook de goed gekozen en deskundig vervaardigde afbeeldingen. Er kan in het geheel geen twijfel over bestaan, dat deze zorgvuldige uitgave in korte tijd tot de erkende standaardwerken van de globografie zal behoren.

De auteur beschrijft in totaal 336 vóór 1850 gemaakte aard- en hemelglobes van meer dan 60 makers. Daarbij vermeldt hij nog een aantal anonieme objecten. Van de ca. 300 aangeschreven musea, archieven, bibliotheken, privé-verzamelingen enzovoort meldden nog 78 dat zij oude globes bezitten en vulden het hun toegezonden enquête-formulier in. Het evalueren van de gegevens leverde als eerste een brede verspreiding op, wat de herkomst van de globes betreft. Naast de vanzelfsprekend in grote getale aanwezige voorbeelden van eigen globemakers uit de 17e eeuw bevonden zich verrassend veel buitenlandse produkten uit jongere tijd, bijvoorbeeld uit Engeland, Frankrijk en Duitsland. Onder de makers duiken natuurlijk talrijke bekende namen op. Bij de Nederlanders zelf ligt de uitgeverij Valk met niet minder dan 80 globes aan de kop, gevolgd door het huis Blaeu met 29 globes. Bij de Engelsen leidt de familie Adams met 21 exemplaren, gevolgd door de firma Cary (18 globes). Daarentegen is het verrassend, dat in het gehele land slechts één enkel paar gemonteerde Coronelli-globes gevonden werd en dat van de twaalf gevonden globes in segmenten van deze Venetiaan alleen al 10 sets zich bevinden in het exemplaar van het *Libro dei globi* van Coronelli. Franse producenten treffen we aan met 11 (waaronder Charles-François Delamarche) en Duitse met 12 vertegenwoordigers (onder andere Johann Gabriel Doppelmayr en Matthäus Greuter). Bijzondere belangstelling verdienen echter die globeproducenten, wier scheppingen voor het eerst in een catalogus opduiken en zo aan een grotere kring van vakmensen voorgesteld worden, zoals Bastien aîné uit Parijs, P. Driessens (Brussel), Jean-Baptiste de Luré (Parijs) en Pieter Maasz. Smit (Amsterdam).

Bij de beschrijving van de voorwerpen gaat Van der Krogt veel verder dan zijn voorgangers (inclusief Fauser). Na een korte formele registratie (soort globe, doorsnede, schaal en verslijpingsjaar) volgt het identificatienummer, dat samengesteld is uit een afkorting van de auteursnaam met een volgnummer, en tenslotte de lokatie.

De beschrijving zelf begint met een exacte weergave van de opschriften (zoals de titel en/of een mededeling aan de gebruikers), waarvan de Latijnse zelfs in het Engels vertaald zijn. In het volgende gedeelte 'kartografie' worden mededelingen gedaan over de weergave van de coördinaten evenals vermeldenswaardige optekeningen in het kaartbeeld, zoals de routes

van ontdekkingsreizen enzovoorts. Het aansluitende gedeelte geeft opheldering over de constructie van de globe, over het aantal en montage van de segmenten, over de horizon-ring en de daarop aangebrachte gravure evenals tenslotte de constructie van de stoel. Tenslotte wordt een uitspraak gedaan over de algemene conditie van het object. De globes zijn alfabetisch op auteur geordend, daarbinnen weer naar doorsnede. Bij iedere maker is er een korte biografie en, voorzover specialistische literatuur voorhanden is, een korte bibliografie.

Van der Krogt's boek wordt voor ons nog belangrijker vanwege zijn voorbeeldige ontsluiting door een reeks van registers en overzichten, die bij alle mogelijke vragen verder helpen. Zo is een verklaring van vaktermen opgenomen, een chronologische lijst van globes, een overzicht van de collecties, evenals een personenregister en ook een bibliografie voor diegenen, die meer over globes en hun ontwikkelingsgeschiedenis willen weten. Tenslotte zij nog in het bijzonder vermeld de beknopte maar toch zeer informatieve beschouwing over de globeproductie, natuurlijk met speciale aandacht voor Nederland.

Samengevat: een navolgenswaardig werk op het gebied van de globografie.

Franz Wawrik

HAUBOURDIN, R.M. Inventaris van kaarten, tekeningen en modellen van de waterbouwkundige ingenieurs J. Blanken Jz. (1755-1838), A. Blanken Jz. (1767-1824) en J. van Lakerveld Blanken (1793-1885), 1784-1838. 's-Gravenhage, Algemeen Rijksarchief, kaartenafdeling 1984, f 35, —.

Het in deze inventaris beschreven kaarten- en tekeningenbestand is het produkt van twee eigenaardigheden van het archiefbeheer in het verleden, namelijk 1e dat ambtenaren ambtelijke stukken onder eigen beheer hielden en vermengden met uit persoonlijke belangstelling verzamelde documenten, en 2e dat kaarten berustend in archieven dikwijls door overheidsfunctionarissen uit het archiefverband gehaald werden om ze bij hun werk te kunnen gebruiken. In de inleiding van zijn bijzonder interessante inventaris beschrijft Haubourdin hoe de kaarten en tekeningen met andere archivalia uit het particulier bezit van de familie Blanken na verloop van tijd grotendeels door het Departement van Waterstaat werden bemachtigd, hoe gedeelten ervan daar weer van de andere stukken van het 'archief-Blanken' werden gescheiden en het overgrote deel uiteindelijk in het Algemeen Rijksarchief terecht kwam. Door deze gang van zaken is het directe verband tussen de kaarten en tekeningen en wat Haubourdin noemt het 'geschreven archief' in feite definitief verloren gegaan. Uitzonderlijk is dit zeker niet. In vrijwel alle rijks- en gemeentearchieven treft men kaarten- en tekeningenbestanden aan die in wezen deel uitmaken van de archieven van bestuursorganen, technische diensten en dergelijke, maar waarvan de relatie tot deze archieven nu vaak niet meer geheel duidelijk is.

De kaarten en tekeningen in Haubourdins inventaris behoren tot drie afzonderlijke persoonlijke archieven, gevormd door drie waterbouwkundige ingenieurs uit de familie Blanken. Jan en Arie Blanken waren broers, Jan van Lakerveld Blanken was de zoon van Arie. Alle drie waren werkzaam in de civiele sector, maar Jan sr. en Arie waren ook betrokken bij de aanleg en het onderhoud van fortificaties en andere militaire objecten. De werkzaamheid van de drie Blankens beslaan het laatste kwart van de achttiende en de eerste helft van de negentiende eeuw; de (waarschijnlijk) als archiefstukken aan te merken kaarten en tekeningen in de inventaris, die door de Blankens dus vervaardigd of ontvangen zijn in het kader van de uitoefening van hun ambtelijke functies, betreffen de periode 1782-1838.

De belangrijkste van de drie Blankens was ongetwijfeld Jan sr. Hij diende achtereenvolgens onder het stadhouderlijk bewind, de Bataafse Republiek, Koning Lodewijk-Napoleon, het Franse bestuur en tenslotte Koning Willem I. Hij klom op

tot inspecteur-generaal van de waterstaat, een functie die hij van 1814 tot 1826 bekleedde, waarin hij niet alleen de belangrijkste adviseur van koning en minister in waterstaatszaken was, maar ook nauw betrokken bij de uitvoering van de grote civiele werken die in deze tijd plaatsvonden. Zo had hij de leiding over de aanleg van het door hemzelf ontworpen Noord-hollands Kanaal in de jaren 1819-1825. De 282 nummers van de inventaris die Jan Blanken betreffen geven een boeiend beeld van de veelzijdigheid van een van onze grote ingenieurs uit het begin van de vorige eeuw. Als kartograaf is hij minder bekend geworden dan zijn tijdgenoten M.J. de Man en C.R.T. Krayenhoff. De door hemzelf of onder zijn leiding vervaardigde kaarten hadden veelal betrekking op de uitvoering van waterstaatkundige of militaire werken en verschenen gewoonlijk niet in druk. Dit was wel het geval met zijn belangrijke 'Waterstaatkundige kaart der hoofdrivieren in de Noordelijke provincien van het Koninkrijk der Nederlanden. . .', in 1822 op vier bladen gedrukt (inv. nr. 205). Ook de minuut van deze kaart uit 1815 bevindt zich in het archief (inv. nr. 142).

Het belang van Haubourdin's inventaris ligt in de eerste plaats in het feit dat een groot aantal kaarten en tekeningen uit een boeiende periode van onze geschiedenis, zowel op het gebied van de kartografie als op dat van civiel-technische werken, toegankelijk gemaakt wordt. Met name beoefenaars van de industriële archeologie, van lokale en regionale geschiedenis en van de historische geografie zullen er veel van hun gading in vinden. De opzet van de inventaris leent zich hiertoe redelijk goed. Voor ieder van de drie ingenieurs zijn de documenten geordend naar de functies die zij in de loop van de tijd bekleedden en vervolgens naar het gebied (soms gaat achter een gebiedsnaam een project schuil) waarop ze betrekking hebben. Een index op geografische namen maakt het geheel vanuit regionaal gezichtspunt nog beter toegankelijk. Lastiger wordt het als men op zoek is naar tekeningen van bijvoorbeeld bruggen, sluizen of molens die door de Blankens zijn ontworpen. Als de lokatie ervan bekend is, is dit een kwestie van geduld zoeken.

De beschrijvingen van de kaarten en tekeningen zijn gemaakt overeenkomstig de regels die gelden voor het beschrijven van archivalia (zie het artikel van Marjanne Kok, 'Beschrijving en

ordering van kaarten in het archief' in: *Titelbeschrijven voor kartografische documenten*, uitgave Ned. Ver. v. Kartografie 1983). Als voordeel van deze methode noemt Haubourdin dat daarbij het doel waarvoor de documenten vervaardigd zijn duidelijk naar voren komt. Een grote verdienste van de auteur is dat de in oude maten aangegeven kaartschalen alle zijn omgerekend in verhoudingsgetallen. Een aantal voor de kaartgebruiker toch wel zeer nuttige gegevens mist men echter in de beschrijvingen. Zo zijn de afmetingen van de bladen en de oriëntaties niet aangeduid.

Omdat een inventaris als deze toch meer het karakter heeft van een kaartenlijst dan van een archiefinventaris - zo is ook de onderverdeling van de kaarten en tekeningen op het derde niveau volgens geografische namen naar mijn indruk niet ontleend aan de beginselen van de inventarisering van archieven, waarbij een meer consequente ordening per project veel meer voor de hand lijkt te liggen - zou misschien overwogen kunnen worden voor de beschrijvingen in dit soort inventarissen de *Regels voor de titelbeschrijving . . . voor kartografische documenten* (uitgave FOBID 1982) toe te passen. Marjanne Kok beveelt dit aan voor kaartenlijsten in archiefinventarissen en in zijn *Inventaris van domeinkaarten afkomstig uit het Ministerie van Financiën* (Algemeen Rijksarchief, kaartenafdeling 1979) deed K. Zandvliet eigenlijk al een stap in deze richting door de kaarten te beschrijven overeenkomstig de regels die werden toegepast in topografisch-historische atlanten en de C.C.K. (Centrale Catalogus Kartografie, gevestigd te Utrecht).

Geeft deze inventarisatie dus aanleiding tot enkele overwegingen en vragen op het punt van de toe te passen beschrijvings- en ordeningsmethoden, als grote verdienste van Haubourdin moet toch genoemd worden dat hij met dit omvangrijke werkstuk een groot aantal belangrijke documenten over projecten als bijvoorbeeld de aanleg van verdedigingswerken in het zuiden van het land (omstreeks 1793), van marinehavens te Hellevoetsluis (1798-1807) en Den Helder (1811-1822), van een aantal kanalen (1817-1826), maatregelen tegen rivieroverstromingen, wegeaanleg en droogmakerijen onder de aandacht en het bereik van geïnteresseerden brengt.

P. Ratsma

UITGAVE TOPOGRAFISCHE KAART VAN DE VELUWE EN VELUWE-ZOOM

Tussen 1802 en 1812 werd door en onder leiding van Maximiliaan Jacob de Man (1765-1838) een topografische kaart van de Veluwe en de Veluwe-zoom vervaardigd. Het was de eerste keer dat dit gebied zorgvuldig en gedetailleerd in beeld gebracht werd.

Vanaf 1770 werkten militaire ingenieurs in de Republiek aan nieuwe systematische karteringen die de verouderde en wisselvallige produkten van ingenieurs, landmeters en liefhebbers dienden te vervangen. Na de omwenteling van 1795 kreeg C.R.Th. Krayenhoff in 1798 de opdracht van de regering van de Bataafse Republiek om een nieuwe algemene kaart van het land samen te stellen. Krayenhoff benutte deze opdracht om voor een solide meetkundige basis te zorgen door aan te sluiten op de triangulatie van de Fransen. Hij zorgde ervoor dat zijn neef De Man aan het hoofd van het korps geografische ingenieurs in het veld aan de slag kon.

Tien jaar lang werkten in totaal tien ingenieurs op de Veluwe om de bebouwing en de begroeiing van het geaccidenteerd terrein met behulp van ter plaatse bekende autoriteiten vast te leggen. Zij deden dit zo consciëntieus dat de verkleining voor de algemene kaart noodgedwongen veel afbreuk zou doen aan hun prestatie.

De auteur van de inleiding, K. Zandvliet, is wnd. hoofd van de Kaartenafdeling van het Algemeen Rijksarchief.

Prijs f 240,-

Een uitgave van
CANALETTO Postbus 68 2400 AB ALPHEN AAN DEN RIJN Telefoon 01720-72458

Nieuwe literatuur en facsimile-uitgaven

Inzendingen voor deze rubriek aan: drs. J.W.H. Werner, Universiteitsbibliotheek, Postbus 19185 1000 GD Amsterdam.

— *Het beeld der aarde*. Catalogus van de tentoonstelling 'Het beeld der aarde' in de Universiteitsbibliotheek van Amsterdam van 7 oktober tot en met 7 november; samengesteld door H.J.A. Homan, C. Koeman en J.W.H. Werner (= Kartografie in de Universiteitsbibliotheek van Amsterdam, 3). Alphen aan den Rijn/Amsterdam: Canaletto i.s.m. Universiteitsbibliotheek van Amsterdam, 1985. Ca. 35 blz., ill. f 10,—.

BLANK, M.G., S.A. DOBRUSINA and N. LEBEDEVA, A search for procedures for restauration and stabilization of 16th and 17th century Netherlands atlases damaged by green paint. In: *Restaurator* 6 (1984) 3-4 blz. 127-138.

Naar aanleiding van een onderzoek in de Saltykov-Shchedrin State Public Library. 45% van de atlanten aldaar is in meer of mindere mate aangetast door de beruchte groene kleur.

COUVREUR, W., Galle en Hoefnagels stadsplattegronden en de Antwerpse verdedigingswerken van september 1577 tot februari 1581. In: *Liber Amicorum Leon Voet* blz. 519-545.

DANCKAERT, L., Historical geography and cartography. In: *Tijdschrift Belgische Vereniging voor Aardrijkskundige Studies* 53 (1984) 2.

Becommeterieerd overzicht met bibliografie betreffende België 1974-1983.

DANCKAERT, L., Een kaart van het Antwerpse door Pieter Verbist. Een voorbeeld van lokale cartografie en historische actualiteit in de 17de eeuw. In: *Liber Amicorum Leon Voet* blz. 405-416.

DEWITTE, A., Abraham Ortelius en Bonaventura Vulcanius (1574-1598). In: *Liber Amicorum Leon Voet* blz. 417-427.

DONKERSLOOT-DE VRIJ, Marijke, Een fortificatieplan-kaart van de stad Utrecht uit 1629. In: *Maandblad Oud-Utrecht* 58/2 (febr. 1985) blz. 15.

— *International directory of current research in the history of cartography and in cartobibliography D5*. Compiled and edited by A. Elizabeth Clutton. Norwich: Geo Books, 1985. 106 blz. £ 3.00. ISBN 0860941809 ISSN 0307-6113.

KOEMAN, C. en H.J.A. HOMAN, *Atlantes Neerlandici*. Vol. VI. A bibliography of atlases published in the Netherlands between 1880 and 1940. Also comprising a supplement to volumes I-V. Alphen aan den Rijn: Canaletto, 1985. Ca. 260 blz., ill. f 250,—. ISBN 90 6469 623 3. LCCC no. 68-77845.

KROGT, P.C.J. van der, Advertenties voor kaarten, atlanten, globes e.d. in Amsterdamse kranten 1621-1811. With an introduction in English. Utrecht: HES Uitgevers, 1985. 473 blz. f 150,—. ISBN 9061940559.

— *Liber Amicorum Leon Voet*; onder redactie van dr. Francine de Nave. Antwerpen: Vereniging van Antwerpsche Bibliophilen, 1985. 655 blz. BF 2250,—.

De Gulden Passer 61e-63e jaargang 1983-1985. Bestellingen en informatie: Museum Plantin Moretus, Vrijdagmarkt 22, B-2000, Antwerpen, België.

MULLER, E., Honderd jaar Vereniging voor Kadaster en Landmeetkunde. In: *Jubileumuitgave ter gelegenheid van het honderdjarig bestaan van de Vereniging voor Kadaster en Landmeetkunde* (Amsterdam, 1984) blz. 35-71.

Met aandacht voor het kadaster en de landmeetkundige opleiding voor 1884.

PERSOONS, G., Een Antwerpse autografe brief van Petrus Kaerius over zijn kaartboek van de Nederlandse provinciën 1617. Germania Inferior. In: *Liber Amicorum Leon Voet* blz. 441-446.

SCHAPELHOUMAN, Marijn, Tekeningen van Pieter Jansz, 'Konstig Glasschrijver'. In: *Bulletin van het Rijksmuseum* 33 (1985) 2 blz. 71-92.

Een Amsterdamse kunstenaar, Pieter Jansz. (1612-1672) blijkt cartouches getekend te hebben voor atlaskaarten van Blaeu. Ruim twintig van zulke potloodtekeningen bevinden zich in het Rijksprentenkabinet. (Vr. meded. Prof. Koeman.)

— *Het Schillemans-Visscher panorama van Middelburg*. Met een afz. inleiding door A.F. Wennekes. [Middelburg]: Kon. Zeeuws Genootschap der Wetenschappen, 1985. f 45,—. ISBN 90 70534 08 8.

Facsimile-uitgave van een panorama van Middelburg in vier bladen door François Schillemans (1616) en heruitgegeven door C.Jz. Visscher (ca. 1622-1652).

SCHOUTEN, P., Oude kaarten en het historisch landschap in kaarten van de Zuid-Veluwe van voor 1850. Utrecht: Geografisch Instituut, 1983.

Scriptie Geografisch Instituut Utrecht.

SMAELE, Madeleine M.E., De Haarlemmermeer, een selectieve karto-bibliografie. (= Series Cartographica Tieleana, 2). 's-Gravenhage: P.A. Tiele Academie, 1984. 43 blz.

Bibliografisch werkstuk Hogere Beroepsopleiding tot functionaris in wetenschappelijke bibliotheken. Bestrijkt de periode 1600-1983.

SMET, A. de, De plaats van Jacob van Deventer in de cartografie van de 16de eeuw. In: *Liber Amicorum Leon Voet* blz. 461-482.

ZANDVLIET, Kees, De groote wereld in 't klein geschildert. Nederlandse kartografie tussen de middeleeuwen en industriële revolutie. Alphen aan den Rijn: Canaletto, 1985. 194 blz., ill. f 120,—. ISBN 90 6469 557 1.

J. Emmering
Antiquarian Bookseller
and Printdealer

N. H. Voorburgwal 304
1012 RV Amsterdam
tel. 020 - 231476

Old and Rare maps. West Indiana

Günter SCHILDER - *Australia Unveiled*. The share of the Dutch navigators in the discovery of Australia. Amsterdam, 1975. 2 delen in 1. 25 x 17½ cm. (XII), 424 pp. 44 platen, 61 afbeeldingen in de text, en 88 kaarten. Linnen.
 ISBN 90 221 9997 5 Dfl. 170,—

Günter SCHILDER - *The World Map of 1624 by Willem Jansz. Blaeu and Jodocus Hondius*. Amsterdam, 1977. 44 x 55 cm. Eén op één facsimile, bestaande uit 20 bladen, welke tezamen een wereldkaart vormen van 244 x 165 cm. Met een uitvoerige introductie door G. Schilder.
 ISBN 90 6072 118 7 Dfl. 165,—

Günter SCHILDER - *The World Map of 1669 by Jodocus Hondius the Elder and Nicolaas Visscher*. Amsterdam, 1978. 44 x 55 cm. Eén op één facsimile, bestaande uit 20 bladen, welke tezamen een wereldkaart vormen van 246 x 167 cm. Met een uitvoerige introductie door G. Schilder.
 ISBN 90 6072 119 5 Dfl. 165,—

Günter SCHILDER - James WELU - *The World Map of ca. 1610 by Petrus Kaerius (Pieter van den Keere)*. Amsterdam, 1980. 44 x 55 cm. Eén op één facsimile, bestaande uit 10 bladen, welke tezamen een wereldkaart vormen van 197 x 126 cm. Met een uitvoerige introductie door G. Schilder en J. Welu.
 ISBN 90 6072 120 9 Dfl. 145,—

Günter SCHILDER - *Three World Maps by Nicolaes van Wassenauer and François van den Hoeye of 1661, Willem Janszoon (Blaeu) of 1607, Claes Janszoon Visscher of 1650*. Amsterdam, 1982. 44 x 55 cm. Eén op één facsimiles bestaande uit gezamenlijk 14 bladen, welke drie grote wandkaarten vormen. Met een uitvoerige introductie door G. Schilder.
 ISBN 90 6072 121 7 Dfl. 165,—

Alle prijzen excl. 5% B.T.W.

Verkrijgbaar via de boekhandel of bij de uitgever:

NICO ISRAEL
Keizersgracht 489
1017 DM Amsterdam
 Tel.: (020) - 22 22 55.

UW SPECIAALZAAK VOOR:

- 16e tot 19e eeuwse landkaarten
- stads- en dorpsgezichten
- geïllustreerde boeken
- kook- en kinderboeken
- oude ansichtkaarten
- oude poppen

's ochtends en 's maandags gesloten.

Parade 17a
5911 CA Venlo
Tel. 077-19000

"In de Bokkeschuur"

Voorstraat 11-13
4161 CS HEUKELUM (bij Leerdam)
telefoon 03451 - 12186

- ANTIQUARIAAT
- ENCADREER- en RESTAURATIE-ATELIER
- IN- en VERKOOP VAN TOPOGRAFISCHE KAARTEN, PRENTEN EN BOEKEN (16e t.m. 19e eeuw)
- BEROEPS- en BEDRIJFSPRENTEN
- INTERNATIONALE ZOEKDIENT

Geopend: van 14 tot 17 uur en op afspraak.
(donderdag gesloten)

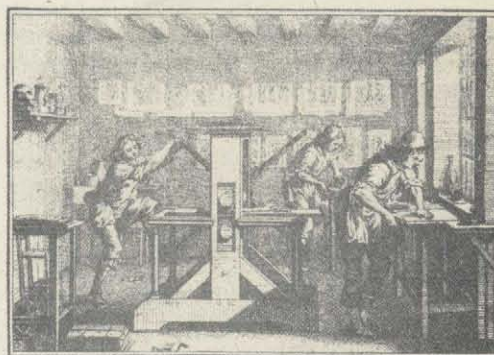

MERCATOR

Achter Clarenburg 2
3511 JJ Utrecht - NL
Tel. 030 - 32 13 42

Catalogus op aanvraag

**Decoratieve grafiek
Prentenrestauratie (25 jaar ervaring)
Inlijsten.**

Hanneke Winnubst
Prinsengracht 226
1016 HD Amsterdam
tel. 020-244593 (privé: 023-383901).